درنه کورنی

دعلامه حبواخوندزاده مشهور په « فاضل کندهاري »
کورنی

د
محمدمعصوم هوتك
ليکنه

کتابپېژندنه

دکتاب نوم : درنه کورنۍ
لیکونکی : محمد معصوم هوتك
دلیکلو نېټه : ډسمبر ۲۰۰۰م
دلیکلو ځای : ټورنټو ـ کاناډا
کمپوز : سعید لودین
دچاپ کال : ۲۰۰۳ م
خپروونکي : دعلامه حبيبي دڅېړنو مرکز
تیراژ : ۱۰۰۰ ټوکه

اهداء
د
علامه عبدالحي حبيبي
درانه نامه
ته

یادښت

د ارواښاد علامه عبدالحی حبیبي درنه کورنۍ په درنو تاریخي او علمي بنسټونو ولاړه ده او له سوونو کلونو راهیسې دې درنې کورنۍ افغاني ټولنې حتی ټولې نړۍ ته علمي بخښنې کړې او ددې کورنۍ علامه عالمانو درانه او له نوښته ډك علمي آثار افغاني او بشري ټولنې ته وړاندې کړي دي او هم یې دهېواد په روښانه،مبارزو او مجاهدو حلقو کې سربښندنې کړې، قرباني یې ورکړې او دمشروطیت، خپلواکۍ او اولسواکۍ په لاره کې یې مخکښ او بدلوونکی نقش لوبولی دی.

ددې درنې کورنۍ علمي اومبارزوي نقش دعلامه حبیب الله یا حبو اخونزاده له وخته ډېر برجسته او پیاوړی شو او دمبارزې او علم میراث یې نسل پر نسل راپاتې شو څو چې ارواښاد علامه عبدالحی حبیبي په نړیواله سطحه علمي تبارز وکړ او داستبداد په وړاندې یې دعملي مبارزې علم پورته کړ.

ستاسو په لاس کې کتاب چې دهېواد پر کاره او دقیق محقق ښاغلي معصوم هوتك کښلې ددې درنې کورنۍ په باب درانه او مستند بحثونه لري او لوستونکي پریوه تاریخي مسیرددې کورنۍ له فرد فرد سره اشنا کوي او دهغوی په خدمتونو رڼا اچوي.

د علامه حبیبي دڅېړنومرکز له ښاغلي معصوم هوتك نه مننه کوي چې دانبکلی اثر یې کښلی اودې مرکز ته یې په مینه سپارلی دی خو له دې نه چې د کتاب چاپ دوه کاله وځنډېد بخښنه غواړي. ځکه دعلامه حبیبی مرکز له پېښور نه کابل ته راولېږدول شو او دلته په دوو تېرو کلونو کې د چاپ امکانات لکه څنګه چې لازم دي مهیا نه وو خو علمي کتابونه زړښت نه لري او خپل درښت یې پر ځای دی.

په همدې ډاډ موږ دا ګټور کتاب ددرنو لوستونکو مخې ته ږدو او هیله من یو چې ددې درنې کورنۍ له ژوندلیك نه خوند واخلي او هېواد ته د دوی له درنو خدمتونو سره اشنا شي.

په درښت

د علامه حبیبي د څېړنومرکز

۱۳۸۲/۸/۱۵

بسم الله الرحمن الرحیم

لومړی خبري

په پښتني عنعنه کې له لرغونوزمانوراهیسي یوروایت سته چې وایي یووخت دمېړاني بادراوالووت، دغرغښت پرژبه، د ښېټني پرموټ اودسړه بن پرلمن وښت دهمدې باد اغېزه وه چې غرغښتي (غورغښتي) قبېلې دژبې، بیان، پوهې، تلقین اوروحانیت څښتناني سوې، ښېټنیوته توره ومېړانه ورسېده اوسړبنوته اداره اوواکمني ورېه برخه سوه . (۱)

کاکړېه نسبي وېش کې په غرغښتوپښتنوګډېږي ځکه نوددوی په باب اولسي روایت داسي دئ چي د « برخو» په وېش کي، کاکړوته دعلم وپوهې برخه ورسېده.وایي چي اولسي روایتونه دژوندله عیني واقعیتوڅخه راپیداسوي اوورپسې عام سوي بیانونه دي. «کاکړوته دعلم وپوهې رسېدل» پراولسي روایت سربېره یوداسي حقیقت دئ چي مصداق یې مادسرېه سترګولیدلی دئ. ماته دکندهارېه کاکړوکي ډېرلږداسي کسان په مخه راغلي دي چي لیك ولوست دي یې زده نه وي اوداخبره باید سره ومنوچي زموږ په ورروسته پاته تولنه کي په لیك لوست پوهېدل د پوهي نخښه ده. د

---

(۱) دپښتنودغه لرغوني روایت هغه دودته ورته دئ چي په اوستاکي دزردشت دزامنوپه باب راغلی دئ او هیرودت یې د « سکا » قبایلو ددروکونو طبقو دبیان په ترخ کي راوړي. وګورئ د «مشابهت های فکری مردم قدیم وآثار آن درطبقات احتماعی اریایی» مقاله چي دعلامه عبدالحی حبیبي په قلم لیکل سوې اوپه (آفریده های مهجورعلامه حبیبي) کي دایران یغما مجلې د۳ ګڼې ۱۳۴۵ش څخه رانقل سوې ده.

پښتنو، په تېره بیادلوی کندهارزیاتره پښتانه عالمان، دیني ومذهبي لارښونکي ، روحانیون، دسلوك وعرفان دلاري لارویان ، شاعران اولیکوال دکاکړوقوم ته منسوب دي.ارواښاد کاندید اکاډمیسن محمدابراهیم عطایي چي د پښتنوپه اتنیکي څېړنوکي دپراخي مطالعي څښتن و ، د کاکړوپه باب لیکي « ددغي قبیلې خلك په شپنیتوب اوکرنه ژوندکوي خوپه عمده توګه په کلیوکي ملایان له دوی څخه ټاکل کېږي اوځرنګه چي دپښتنوپه قبیلوي عرف کي دوی ستانه بلل کېږي نودملایي وظیفه چي مقدسه شمېرل کیږي دوی ته سپارل کېږي داسی معلومیږی چی په دغسی پراخه ساحه د دوی د تیتیدلو یوعامل به هم دغه و چی دوی مذهبي وظایف پرغاړه اخیستل اوهری سیمی ته چی ورتله هلته به دبیګانه په سترګه نه ورته کتل کیدل . سره له دې چی ددې قبیلې په فولکلور کی دجنګ جګړو قهرمانان هم په لمانځنه له هیری څخه راژغورل کیږي خودعلمی او مذهبي کارونوله پلوه یې شهرت عام دی اوپه اتلسمه پېړۍ کي دافغانی درباورنو ملایان ددغی قبیلې څخه ټاکل کېدل اوپه نولسمه پېړۍ کی ددغی قبیلې یو زیات شمېر کسانو دسیاست په میدان کي هم درنې لوبي کړي دي . » (۱)

(درنه کورنۍ) چي زماهمدالیکنه دهغې په باب ده ، د کندهار په کاکړوکي یوه مشهوره علمي کورنۍ ده چي دڅه کم دریو سوو کالوپه اوږدوکي دعلم وفضل څراغ پکښي لګېدلی پاته

(۱) دزرغونې یاد ـ دمقالو مجموعه ـ ۶۲ مخ ـ کابل ـ ۱۳۶۲ ش

سوی دئ. داکورنۍ دمسه خېلوکاکړوکورنۍ ده چي د افغانستان په سیاسي وثقافتي تاریخ کي یې خوراسترړول لوبولی دئ. ددې کورنۍ غړو مجاهدې ومبارزې کړي دي، ددین ووطن په لارکي یې سرونه ښندلي دي، حماسې یې زېږولي دي، آثارېې کښلي دي، څېړنې یې کړي دي، شاګردان یې روزلي دي اوښه نوم یې پرې ایښی دئ. دګران هیواد په علمي وسیاسي وادبي غورځنګونوکي ددغي کورنۍ ونډه دومره ستره ده چي پرخدمتونوباندي یې د ارواښاد سرمحقق محمدصدیق روهي(۱۳۱۲ ـ ۱۳۷۵ ش) خبره «کتابونه کښل کېدای شي» (۱) ددې کورنۍ مشرنیکه ملا بابړ(۲) نومېدئ، خوپه علمي وثقافتي حلقوکي دنومورړي دلمسي علامه حبیب الله کندهاري(حبواخونزاده) په نامه مشهوره ده.د (حبواخونزاده) دکورنۍ یودوه کوره په کندهارکي پاته سوي او نور ژوندي غړي یې د نړۍ په پنځولویووچوکي د نوروافغانانوپه څېرخواره واره دي .

ددې کورنۍ دخینوغړوپه باب زمورږدهیواد په کتبي اثاروکي ښه پوره مطالب لیکل سوي دي خودهغې په باب دیوې بشپړي رسالې یاکتاب خلا(تشه) مااحساس کړه اوهمدغه احساس وچي زمادغه لیکنه یې وزېږوله . ددغي لیکني مطالب زما د خپلو یاداښتو او ځینولیکل سوو مدارکو او منابعو له مخي برابرسوي

(۱) وګورئ روهي ـ محمدصدیق ـ دپښتوادبیاتوتاریخ ـ معاصره دوره ۷۸ مخ
(۲) پښتانه پرنارینه وښځینه اولادوباندي دخینوقبیلونومونه ږدي. سدوزی و محمدزی که دیوې قبیلې نوم دئ ، خوپه کندهارکي دډېروکسانولمړی نوم هم وي.

دي . ما هڅه کړې ده چې مستندي خبري سره راغونډي کړم . مخکې له دې چې په اصل مطلب پیل وکړم لازمه ګڼم له خپلې ګراني مورڅخه دزړه له کومي مننه وکړم چې د درنې کورنۍ دنارینه و ښځینه غړوپه باب یې زما معلومات رااصلاح اوپه دې لړ کي یې ځیني نوي ټکي راته بیان کړل . استاد حبیب الله رفیع د زیاتي کورودانۍ وړځکه دئ چې یو یې پردې کتاب دڅه لیکلو تکلیف پرځان منلی او بل یې دچاپ په چارو کي زیار ګاللی دئ . له ښاغلو ډاکټر حبیب الله حبیبي ، انجنیر میرویس حبیبي او ډاکټرخوشحال حبیبي څخه هم ممنون یم چې خپل ژوندلیکونه اودخپلې کورنۍ یوشمېر عکسونه (فوټوګان) یې راولېږل . ګران دوست اودپښتو ژبي خواخوږی لیکوال لطیف جان بابي دځینولیکلو موادو د فوټوکاپیوپه رالېږلو سره غټولی یم . کوردې ودان وي . دګران جهاني صاحب له کتابتون څخه خوتل داسې استفاده کوم لکه زماخپل چې وي خوبیایې هم کورودان چې دتل په شان یې دیولړ موادوپه برابرولوکي مرسته کړې ده . زماګران خوریي جاوید جان له کندهاره دځینوعکسو په تهیه کولو او زمابل خوریي ګران سعید لودین دکتاب په کمپوز او ټایپ کي کومك کړی دئ . دواړوته ښه ژوند غواړم .ګران سعید لودین دپښتو ژبي ډېر ښه شاعردئ او زماډېر امیدونه ورته سته .

لیکنه مي ددغي کورنۍ له مشر نیکه رانښلولې ده او دنورو نومورو فاضلانو بیانونه مي یوپه بل پسې راوړي دي .

***

*

ملابابړ

څه دپاسه دوه نیم سوه کاله وړاندي دکندهارښارته له ږوب ـ کاکړستان څخه یوعالم اومدرس ملا راوکوچېدچې ملابابړنومېدی اوپه ختېه مسه خېل کاکړو .داوخت پرکندهارباندي دهوتکودواکمنۍ ورروستي کلونه وو. ددغي ملي واکمنۍ په جریان کي نه یوازي داچې زمورږدهیوادله یوې برخي څخه پردیودسلطې په لیري کولوسره دیموټي افغانستان دجوړېدوپرلورلومړني ګامونه واخیستل سول(۱) بلکي ددې واکمنۍ مرکز (زوړکندهار)په یوه ادبي، علمي اوثقافتي مرکزباندي واوښت اودې مرکزته له لیري ونږدې څخه پوهان، عالمان اوشاعران رامات سول. دملابابړاخوند په لېږدېدنه کي هم ددغه ثقافتي غورځنګ اغېزه دخیله وه. نوموړي د کندهارپه ښارکي دتدریس حلقه جوړه کړه اوپه خلکوکي ددرناوی وړځښتن سو. له بده مرغه دده دژوندپه باب تفصیلي خبري نه دده دکورنۍ له خواوړاندي سوي اونه بل چالیکلي دي. ددرة الزمان مولف عزیزالدین وکیلي ددغه کتاب په ۳۶۳ مخ کي دسدوزي تیمورشاه دوخت د یوې قبالې عکس خپورکړی چې داحمدشاهي کندهاردشرعي محکمې دقاضي عبدالرحیم مهرورباندي لګېدلی دئ. قبـــالـــه دمـــرتـــضـــی خـــان

(۱) دیموټي معاصرافغانستان دجوړېدوپایږدلوی احمدشاه بابا (۱۱۶۰ ـ ۱۱۸۶ ق) په برخه دئ. نوموړي هغه غورځنګ دبري لوړپوړته ورساوه چې زړی یې دملي مشراوقایدمیرویس نیکه په لاس ایښوول سوی و. دتفصیل له پاره وګورئ : پښتانه دتاریخ په رڼاکښي ۸۲۶ مخ ، افغانستان درمسیرتاریخ ـ ۳۲۰ مخ ـ چاپ ۱۳۶۶ ش

پوپلزي په نامه سجل سوي اونېټه يې د۱۱۹۳ هق کال درجب میاشت ده . پردغه قباله باندي دملابابړاخوند شاهدي سته اودشهادت عبارت يې داسي دئ « الشاهدبمافيه عاليحضرت فضايل وكمالات پناه ملابابرمدرس» . له دغه عبارت اوالقابوڅخه دهغه وخت په رسمي اوعلمي ټولنوكي دملابابړاخونددرناوی درجه اټكل كېدلای سي اوتر۱۱۹۳ هق کال پوري دنوموړي ملابابړدژوندزمانه يقيني كوي. داكال دتيمورشاه دپاچهی شپږم كال دئ. دملابابړدتاليفاتوپه باب چاڅه نه دي كښلي اونه يې دآثاروڅرك چابښوولی دئ خو زما (هوتك) دكندهاردكتابوپه خطي زېرمه كي دمحمد محمود بن محمد د (لباب الاخبار) يوه نسخه خوندي وه چي دميرافضل خوگاني(۱) په قلم ليكل سوې وه. له دغه كتاب سره دامالي قصيده (عربي) ، طريقه اسقاط (پښتو)، شمايل حضرت رسول (ص) اوابوالمنتهی (عربي) هم گنډلي وو. طريقه اسقاط كه څه هم په پښتوليكل سوې وه خوځای ځای يې عربي عبارتونه اونقل قولونه هم درلودل اوڅرنگه چي دغه رساله دسراوپای له خوانيمگړې وه، ځكه يې دمولف نوم معلوم نه و. دنوموړي رسالې مولف دملابابړكاكړ په قولونواستنادكړی اود (مولانافاضل) په لقب يې يادكړی اوكښلي يې و "... لماكان الاسقاط من امورالاهم والعظمه فقال مولانافاضل الاخند ملابابر اخندكاكري وطريق الاسقاط الميت علي التفصيل هذاويحسب عمرالميت يسقط عنه اثنى عشره بسنه من المذكروتسع سنه عن

(۱) په پښتني قبيلوكي بايدخوگانی اوخوگيانی (خوږياني) سره گډ نه سي

الانثى ..."

له دې عبارت څخه ښكنديږي چي ملابابړاخونددتاليفاتوښتن واوتاليفات يې پخپل وخت كي ثقه اومعتبركتابونه وو چي نورومولفينويې قولونه داستناد په توگه نقلول. دغه ټكي ما (هوتك) په ۱۳۶۵ ش كال په كابل كي دزيري جريدې په ۱۵ ـ ۱۶ گڼه كي د « پښتومنهاج العابدين قلمي نسخه » ترسرليك لاندي په يوه ليكنه كي خپاره كړل . له بده مرغه له ليكني څخه زمانوم سهواً! غورځول سوی و.

وايي كله چي زموږپرهيواد باندي دافشارنادرخونړی تاړاك راغی اودخپلوناسيالوپه ټونگ يې دپښتنوملي وسياسي مركز (دكندهارزوړښار) له خاورو سره سم كړ اودپښتنودسپكاوی په نيامت يې« پرلوپانو، مشرانواوپوهانو باندي ډول ډول كړاوونه راوستل، ملابابړ هم په كندهاركي دنوي ښار (نادراباد) دجوړولوپه بېگارامرسوی و.» (۱) افشارنادرغوښتل په دې كارسره پښتنوعالمانوته روحياتي گوزاروركړی. له ښه مرغه ددغه مدرس عالم حيثيت په احمدشاهي عصركي بيرته اعاده سو، په ښاركي داستوگني له پاره ځای وركړه سو اودتدريس چارويې دوام وموند، په دغه وخت كي يې زوی (ملا فيض الله) هم دخلكواودولت په نزدلوړمقام درلودچي تفصيل به يې ورروسته ولولئ .

دملابابړ اخوندنه دمړيني نېټه ښكنده ده اونه يې ماته د اولادو بشپړ شمېرمعلوم دئ خو زوی يې ملا فيض الله دخپل وخت په

(۱) خلمی ـ محمدولی ـ دكندهارمشاهير ـ ۱۶۴ مخ ـ دوهم چاپ ـ ۱۳۶۸ ش كال

علمي اورسمي کړیوکي ددرانه نامه څښتن و.

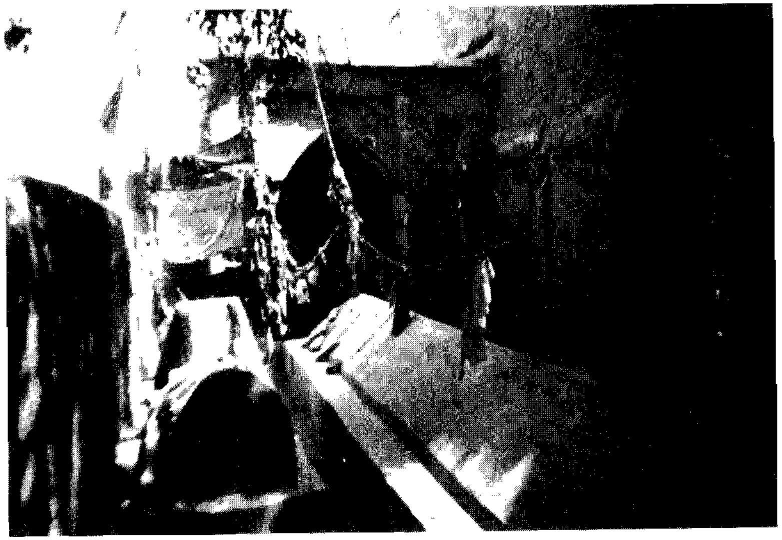

ملا فیض الله

ملا فیض الله د ملابابړ زوی اودخپل وخت عالم، مدرس اوپه عربي، پاړسي او پښتو ژبو د تصنیفاتوخښتن ، شاعراوپیاوړی لیکوال اوپه احمدشاهي عصرکي دوخت واکمنانوته ددرناوي وړشخصیت و. اروابناد عزیزالدین وکیلي پوپلزی لیکي چي لوی احمدشاه بابادخپل زوی تیمور (وروسته تیمورشاه) دښووني روزني کاردځوتنوعالمانو، خطیبانو، ادیبانو اومنشیانوپرغاړه اچولی و چي په دغه ډله کي ملافیض الله هم و. (۱) نوموړي داشرف الوزرا وزیرشاه ولیخان بامیزي دکورنی استادهم واووزیرورته په درنه سترګه کتل. دهمدغه ارادت اغېزه به وه چي دملافیض الله کورنی ته دکندهارښاردبامیزوپه کوځه کي زړي جامع (۲) ته نژدي داستوګنې له پاره ځای ورکړه سوی و اوکورونه یې دنوموړي وزیردکورجنوبي خواته پراته و (۳) .

په همدغه وخت کي دکندهارپه احمدشاهي ښارکي دمیافقیرالله

(۱) وکیلي غزیزالدین ـ تیمورشاه دراني ـ ۴۰ مخ ـ کابل ۱۳۴۶ش

(۲) زړه جامع د عزیزالدین وکیلي په قول د احمدشاهي کندهار لومړنی مسجد دئ چي په ۱۱۷۲ق کال ودان سوی دئ . (تاریخ خرقهٔ شریفهٔ قندهار ـ ۳۴ مخ ـ ۱۳۶۷ ـ کابل ـ دوهم چاپ) . داچي نوموړی لیکي کندهاریان دغه مسجد ته « زاړه مسجد » یا « موی مبارك » وایي ، دتامل وړ ده . کندهاریان دغه مسجد ته « زړه جامع » او دپوښلي چارسو جامع ته « موی مبارك » وایي .

(۳) دغه کورونه دکندهارښاردکابل دروازې دشمالي کلاقصیل اوبامیزوکوځې تقاطع ته څرمه داحمدشاهي کلالویدیځ لورته پراته دي چي ددې کرښودلیکلوتروخته لاپرخپل حال ولاړدي . دکلادهمدې برخي په بېخ کي یواوړدقبرستنه چي زیارت هم پرجوړدئ. محلي خلك دغه زیارت شهیدبابابولي.

جلال آبادي ثم الشکارپوري(۱۱۹۵ ق مړ) ديوه خليفه ، ملافرح الدين اخوند (۱۱۵۹ ... ۱۲۴۱ ق) دعرفان وسلوك مرکزفعال و .دهمدې مرکزله لاري دکندهاري علماوو اونوموړي مياصاحب (رح) ترمنځ علمي وعرفاني رابطه ټينګېدله اودخدای نازولو دمياصاحب له عرفاني مکتب سره دپېژندګلوی اوپيروی له لاري ترې فيضونه اوچتول (۱) . ملافيض الله کاکړ هم ددغه تصوفي مرکزله پېشوا، ميافقيرالله صاحب سره علمي وعرفاني اړيکي درلودل اويوبل ته يې ليکونه لېږل .

دملا فيض الله کاکړ په آثاروکي يوه عربي رساله سته چي دخپل زوی حبيب الله له پاره يې په منطقوکي کښلې ده .دبلې رسالې نوم يې تحقيق التوبه دئ اودغه رازيې پرتجويد هم يوکتاب تاليف کړی دئ . ددغواثاروخطي نسخې دکابل په ملي ارشيف کي خوندي وې . دحاجي عبدالمجيدهوتك په قلمي کتابوکي دملافيض الله يواثرخوندي و اوس يې زماڅخه نوم هېردئ خوپه هغه شعرکي مي يادونه کړې چي دهمدې قلمي کتابودضايع کېدلوپروخت مي ويلی و (۲) .

ملا فيض الله شعر هم وايه . په پښتانه شعراء لومړي ټوك کي يې دغه پښتوشعرخوندي دئ :

(۱) ملافرح الدين اخوندپه کندهارکي دنقشبنديه طريقې لوی مرشدو. په پښتوژبه يې يو اثر د تعدادالکبايرپه نامه کښلی دئ چي چاپ سوی هم دئ.

(۲) دشعرنوم(زړې پاڼې) دئ اودسرخوبيته به يې دلته راوړم.

زموږپه کورکي زماله تره سره يوڅوزړې نسخې وې
نسخې نه وې ، مرغلري وې، عقيق وه درداني وې
(دشعر پاته برخه دراتلونکي مخ په حاشيه کي ولولئ)

که دعشق لـه کړه خلاص شوم — زه به نذر کانـــــدم غړی
دعشق اور هسي ستي کـــړم — لکه پنډه او سپين خـــړی
د پت مـــــــزي سره غړم — بيرته اوم دعشق پــه تاوشي
که هرڅـــوپرېږ وي غښتلی — بيرته شي هغه اومــــــړی
ورك يم ستاپـــــه مينه ګوره — لاس را اوړدکـــړه چي ولاړ شم
ماپه دواړه کــــونه ستادئ — پــــه رشتيانيولی پـــړی
په اوربل چي دي ســـورتيك شو — زمـــــاپه زړه د اورسکروټه
په ټتردي لـــــــونګين دئ — زمادمـــــــرګ پيغام راوړی
فيض الله پــــــر تا مين يم — تا ايستلی لـــــــه وطن يم
په کوګل کښې مي سور اوردئ — تالــــــه ميني رابل کـــړی *

(دتېر مخ دحاشيې پاته برخه)

د حبو دعـــــلم نخښې دقاضي غـــــــلام دفترو
داحــــــمدپاچا دېوان ودقاضي يې رســـــالې وې
تصنيفونه د خــــــروټي عبدالحق وفـــــرح الدين وو
بل دميافقيرالله صـــــاحب دليك خــــونښانې وې
دکاکړملافيض الله اخوند اثرپکښې خـــــونــــدي و
دشاعرملاشمس الدين دېوان شعرونه اوقـــــطعې وې
دزړې جـــــــــامع دپاېرفيض هـــم ور رسېدلی
غريبك په درافشانوګـــــوتوکښلې پرحـــــاشيې وې
دپښتوودفـــــــارسي وعـــــربي درنـــــاياب وو
ناياب څه چي ورنه تېرې د نړی کتب خانې وې (الخ)

داکتابونه له سلهاوو ټوکو نورو چاپې نوادرو سره تر۱۳۶۴ش کال پوري په کندهارکي زماله اکا حاجي عبدالمجيد هوتك سره وو په همدې کال دکندهارامنيتي حالات ګډوډ سول او کتابونه يې کابل ته رانقل کړل . په کابل کي دکتابوديوسوداکرملاسعدالله له خواوپېرودل سول اولمغوتي پاکستان ته يووړل سول اوهورې ترې تم سول (جوزا۱۳۶۴ش) .

* دپښتانه شعرا لومړی ټوك د پښتو ادبي مرکز پاکستان له خوا هم په يوڅه بدلون سره چاپ سوی دئ دا شعر ما له هماغه چاپ (سرای نورنګ بنون ـ ۱۹۸۴) څخه رانقل کړ .

علامه حبیب الله کندهاری (حبو اخندزاده)

د ملافیض الله زوی علامه حبیب الله په معقولو او منقولو علوموکي د دتبحردرجې ته رسېدلی و. دعلم وفضیلت انګازې تر هیواد دباندي ملکونو (ایران، هند اوحجاز) ته رسېدلي وې اوپه بهرکي يې دپوهانو له خواد (محقق کندهاري)، (فاضل کندهاري) لقبونه ګټلي وو. دخپل هیواد په علمي حلقوکي په (حبواخندزاده) باندي مشهوروو. سردارغلام محمدخان طرزي دعلامه حبیب الله علمي مقام داسي ستایلی دئ :

آنکه چون وی عالمی کم دیدچشم روزگار
گـــرچه گردیده بسی اندر بیابان طلب
مظهرتـــــقوی ودانش منبع علم وعمل
معدن فضل وهنرکان علوم مکتسب(۱)

نوموړی د۱۲۱۳ هـ ق کال دکندهارښاددبامیزوپه کوڅه کي پیداسو. لومړنی زده کړي يې دخپل فاضل پلارترلارښوني لاندي دکورنی له غړوڅخه وکړې . په ځواني کي يې دخپل عصرمروج علوم (صرف، نحو، بلاغت، تفسیر، حدیث، فقه، اخلاقیات) ولوستل پردې سربېره يې په رياضي اونجوم کي هم ژوري مطالعې وکړې . دعلامه حبیب الله کندهاري په استادانوکي ددوتنونومونه یادسوي دي ، یوداحمـــــدشاهي کندهارقاضي القضات ملا احمد

---

(۱) بشیر شعر دهمدې لیکني په ۳۱ مخ کي ولولئ .

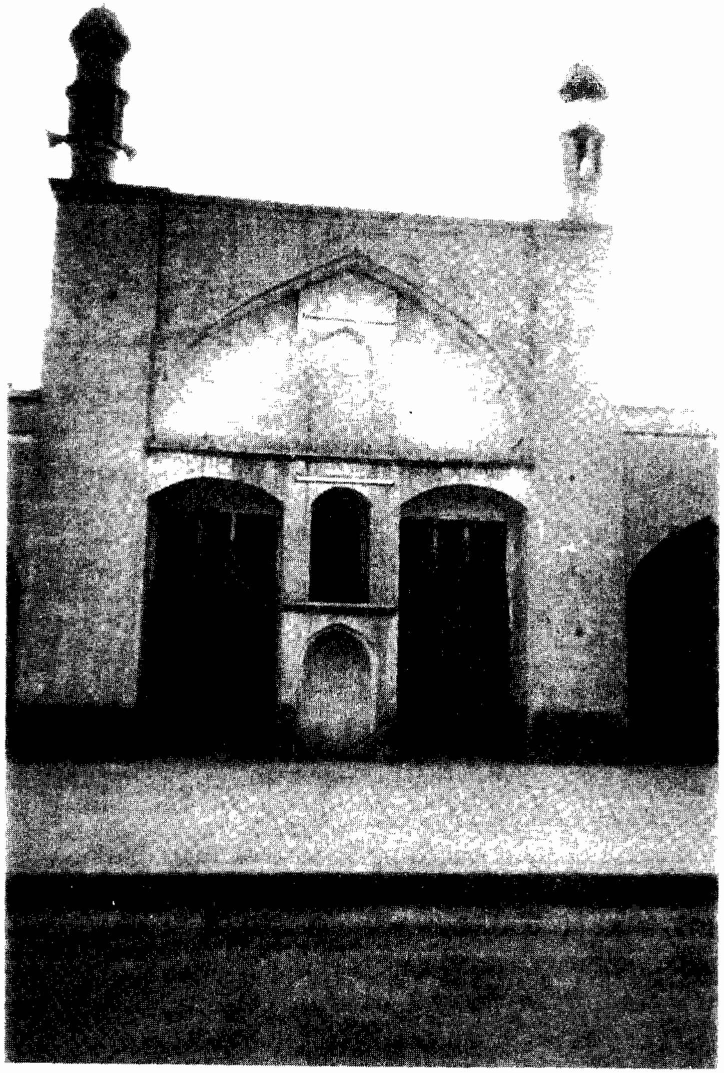

زړه جامع

مرکزي دالان او دباندنی محراب يې

الکوزی(۱) اوبل ملافرح الدین اخند . ملافرح الدین اخند یې پراستادی سرېېره، روحاني مرشدهم و

دعلامه حبیب الله دژوند زمانه پرکندهاربانديي د کندهاري ورونو (کهندل خان ....) دواکمنۍ له وخت سره برابره ده . په کندهاري ورونوکي که دسردارکهندل خان له مستبدي واکمنۍ څخه سرټکول سوی دئ (۲) خودده دوه ورونه سردارپردل خان اوسردارمهردل خان مشرقي علم دوست اوفرهنگپال شخصیتونه وو. سردارپردل خان دپښتواوفارسي ژبي شاعروأوپه طریقت کي دحضرت جي بابا(رح) مریدو(۳). سردارپردل خان له مولوي حبیب الله سره ډېربنه اړیکي درلودل او په درنه سترگه یې ورته کتل . په یوه لیك کي یې چي د ۱۲۶۴ ق کال نېټه لري ،د« فضیلت پناه » په لقب یادکړی دئ .(۴) . سردارمهردل خان مشرقي چي د پښتواوفارسي ژبوشاعر،لیکوال اوفرهنگپال سړی و او په

(۱) ملا احمد الکوزی دکندهاري ملااسماعیل ابدالي زوی داحمدشاهي عصر لوی عالم او مشهور قاضي و . دکندهار په ښارکي اوسېدی . پر محضر یې فاضلان او عالمان راغونډ وو . په تالیفاتو کي یې د تعلیم السلوك . کاشفه . رسالهٔ فارقه ا بیان وافیه لطرایف الصوفیه او نور یادولای سو .

(۲) وگورئ : دحاجي جمعه بارکزی دیوان ۱۷۴ مخ ــ ۱۳۶۰ــ کابل

(۳) علامه محمودطرزي دخپل دانشمندپلار سردارغلام محمدطرزي ددیوان په سریزه کي لیکي چي ما له خپل محترم پلارڅخه په علم و کمال کي دده د دومره بریالیتوب وجه وپوښتل او نوموړي په جواب کي دخپلي مور له خولې رانه وویل چي دا دهغې دوعا برکت دئ چي « عم کبیر » سردارپردل خان مرحوم چي په ظاهر وباطن کي د معرفت څښتن اوقطب زمان میان حضرت جی صاحب یو باکمال مرید و، دده په حق کي کړې وه . (وگورئ : دیوان جناب طرزی صاحب ــ ص ۱۶ ــ چاپ ۱۳۰۹) له دې څخه دسردار پردل خان دعلمي و عرفاني شخصیت اټکل کېدلای سي . سردارغلام محمدطرزي درحمدل خان زوی اودپردل خان وراره و .

(۴) دالیك زماسره خوندي دئ . فوټوکاپي مې یووخت استاد رشادصاحب ته هم ورکړې وه . دلیك دعین متن کاپي دهمدې لیکني په ۱۴ مخ کي چاپ سوې ده .

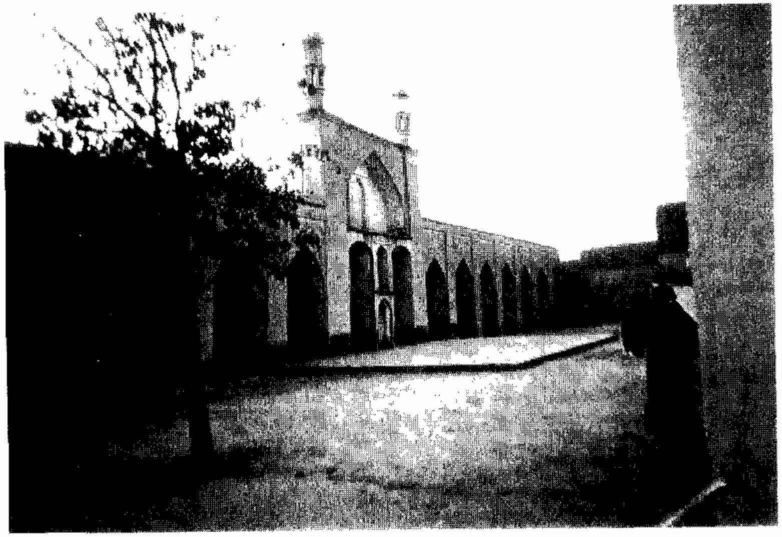

زړه جامع

داجامع دکندهاربناردبامیزوپه کوڅه کي واقع او دوزیرشاولي خان بامیزی په لاس په ۱۱۷۲ ق کال ودانه سوې ده .

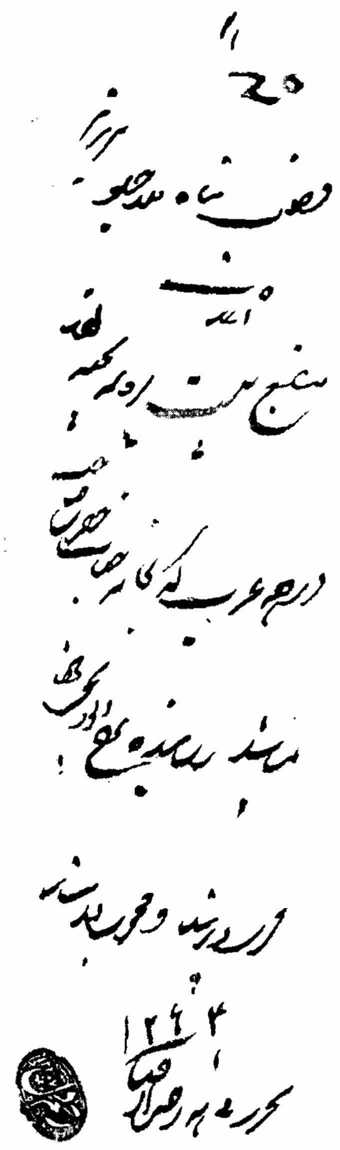

کندهارکي دده کوردیوه ادبي انجمن شکل درلود ،علامه حبیب الله کندهاري ته ډېرارادت درلود اودرناوی یې کاوه .دخپلې کورنی دغوراستادپه توگه یې ترې علمي استفاده کوله . علامه حبیب الله دنوموړي سردارپه غوښتنه دحدیثوپه باب یوکتاب کښلئ دئ چي نقدالثقات .... نومیږي .

لکه وړاندي چي وویل سوه علامه حبیب الله کندهاري د منقولو او معقولو علومو متبحر استاد و . زموږ په گران هیواد تاریخي افغانستان کي تر چنگېزي تاړاك وړاندي د ساسانیانو ، غزنویانو او غوریانو په دورو کي د هرات ، بلخ ، بست ، زرنج ، غزني و بامیان دعلمي مدرسو په تدریسي نصاب کي دمعقولو علومو لکه ریاضي ، نجوم ، هیات ، فلسفه او منطق تدریس شامل و . خو تر چنگېزي تاړاك وروسته داټول ښکلي ښارونه او علمي مدرسې له خاوروسره برابري سوې . تر دې وروسته که زموږ په ویاړلې خاوره کي دپوهې او معرفت ډېوې روښانه سوي دي ، ذو علماوو او دانشمندانو یوازي دمنقولوعلوملکه تفسیر، حدیث او فقه زدکړې او تدریس ته زیاته پاملرنه کړې ده . دمعقولو علومو هغه څراغ چي د علامه البیروني او ابن سینای بلخي له خوا پر دې تاریخي خاوره روښانه سوي و، ذوره روڼا نه درلوده . له بلې خوا په شپاړسمه او اوولسمه عیسوي پېړۍ کي دهرات دتیموریانوتر سقوط وروسته زموږ دسیمي خلك دهند دمغولي اودپارس د صفوي دولت پر ضد دخپلواکۍ گټني په مبارزو بوخت دي . ددې مبارزو لومړۍ ارمغان په کندهار دملي قایدحاجي میرویس خان په مشرۍ دپردیو له تسلط څخه یو خپلواك اوملي دولت جوړېدل و .

دلوی احمدشاه بابا په مبارك لاس چي دواحد او يوموټي افغانستان تاداو كښېښول سو ، نو دعلم او پوهي دمشال دبيا لګېدو له پاره مجال پيداسوخو علماوو مو په تدريسي نصاب كي كوم ديادوني وړ انكشاف رانه ووست او دپخواپه شان دمنقولوعلومود زده كړي پر محور يې خپلي علمي هڅي متمركزي كړي وې . په دغه وخت كي يوازنی شخص چي دهغه وخت دمحيطي قيودو له چوكاټه يې ځان راويوست ، علامه حبيب الله كندهاري و چي د معقولو علومو په رواجولوسره يې د علامه ابوريحان البيروني او ابن سينای بلخي دوخت علمي هنګامه بيا له سره توده كړه .او لكه ددې بحث په سركي چي مو وويل دهمدې عالي هدف دترلاسه كولو په نيامت يې هند وايران و حجاز ته سفرونه وكړل او ډك لاس تري راستون سو. علامه فاضل كندهاري په رياضي ، هندسه او منطق كي داسي شاهكارونه وليكل چي لوی استاد علامه حبيبي مرحوم يې داروپا د شپاړسمي پېړی د علماوو فرانسس بېكن او رنه ديكارت (۱) له علمي اكتشافاتو سره ورته ګڼي . علامه فاضل كندهاري خپلو شاګردانو ته توصيه كوله چي « هغه علم ته په بده سترګه مه ګورئ چي په ژوندكي تري چاره نسته . طب ، حساب ، نجوم اوهندسه زده كړئ ځكه چي دژوندتاداو پرهمدې علومو ولاړ دئ » (۲)

علامه حبيب الله په عربي ، فارسي اوپښتو كي زيات كتابونه تاليف كړي دي چي شمېريې تردېرشواوړي .په همدغو

---

(۱) فرانسيس بېكن (۱۵۶۱ ـ ۱۶۲۶ ع) دانګلستان مشهور فيلسوف او رنه ديكارت (۱۵۹۶ ـ ۱۶۵۰ ع) دفرانسي معروف ساينس پوه او فيلسوف و .

(۲) آريانا مجله ـ د ۱۳۴۵ كال دحوت ګڼه

دريو ژبو يې شعر هم وايه .زمادمعلوماتوله مخې دکندهارپه شخصي کتابخانوکې داسې يوه نه وه چې دعلامه حبواخونزاده تاليفات دې يې خوندي کړي نه وي. دکندهاري سليمي په خطي کلکسيون ، دمرحوم دوست محمدبړيڅ په خطي مجموعه، دحاجي عبدالمجيدهوتك په خطي کتابو، دمرحوم غريبك په خطي گنجينه کې دفاضل استادپوهاند رشاد په خطي زېرمه اوزمادکتابوپه خطي کلکسيون کې دحبواخونزاده آثارسته . دغه رازدحيدرآباد دکن، پېښور اودافغانستان په ملي آرشيف کې هم .

دده دآثارودشمېر اونومونوپه باب رازراز روايتونه سته . دتاليفاتو نومونه يې سره اوښتي دي اودچاپي تېروتنو له امله دکتابو په نومو کې بدلونونه راغلي دي .په دې برخه کې زما دهمدې څېړنې په گډون د زياترو ليکنو ماخذ دارواښادعلامه حبيبي هغه تفصيلي بيان دئ چې د ۱۳۴۵ ش کال د (آريانا) په مجله کې خپور سوی دئ .زما سره همدا گړی دآريانا هماغه مجله نسته خو د علامه مرحوم د ليکنې يو نقل راسره سته چې د ښاغلي محمد وزيرکرخي هروی په ښکلي نستعليق خط ليکل سوی دئ .(۱) په

(۱) ښاغلي محمدوزيرهروی د (يادی ازدانشمندمورخ نامور افغانستان مرحوم پوهاند عبدالحی حبيبی قندهاری) تر نامه لاندې په ۹۷ مخونوکې دمقالويوه نفيسه مجموعه پخپل خط دکاناډا د انتاريو ايالت دلندن په ښارکې د ۲۰۰۱ م کال په مارچ کې خپره کړې ده . په دې نسخه کې د ارواښاد سيدقاسم رشتيا ، ښاغلي عبدالرشيد بينش او جناب ډاکترعنايب الله شهرانی مقالې چې ټولې د علامه حبيبي مرحوم په ياد ليکل سوې دي ، خوندي دي . ددغې نسخې يوه کاپي ماته زما ډېر محترم دوست ښاغلي الحاج محمد آصف پاس يوسفي صاحب دلوستلولپاره راکړه چې ممنون يې يم . زماپه همدې ليکنه کې که درانه لوستونکي دعلامه حبيبي مرحوم پر بې حوالې نقل قولونو پېښ سي ، بايد پوه وي چې دا نقل قولونه له هغې مقالې رانقل سوي دي چې د۱۳۴۵ کال په حوت کې دکابل دتاريخ انجمن د (آريانا) مجلې په يوه گڼه کې خپره سوې ده .

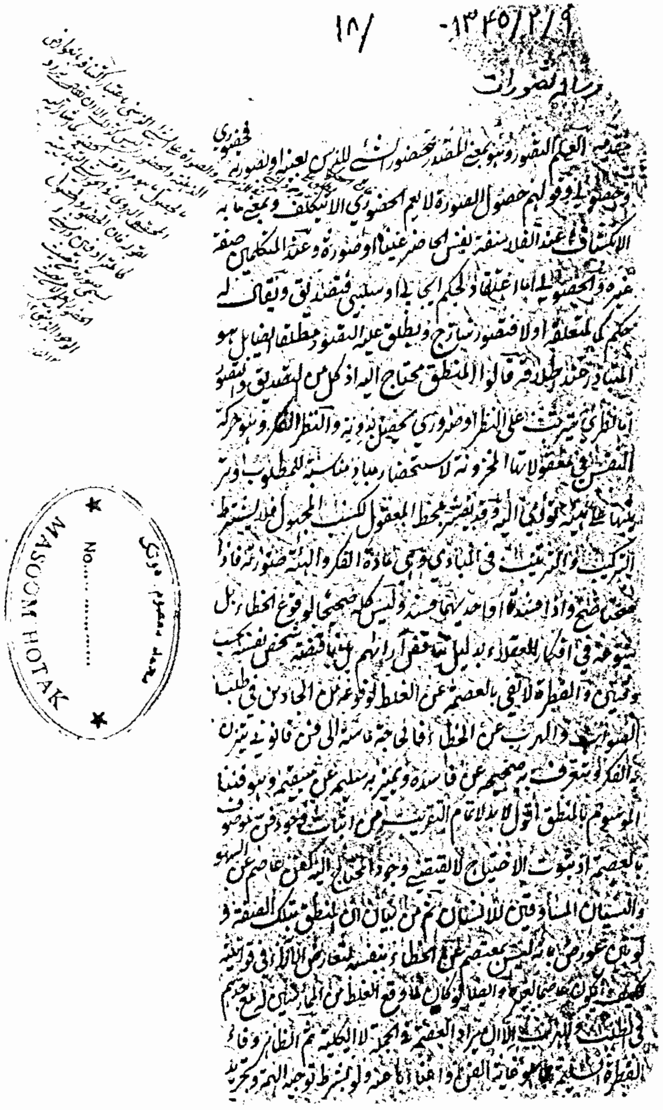

رسالهٔ تصورات
دعلامه حبيب الله کندهاري تاليف
لومړی مخ

دغه ليکنه کي دعلامه حبيب الله کندهاري مشهورپه (فاضل کندهاري) آثار داسي معرفي سوي دي :

۱ـ شوارق ـ (په عربي ژبه) په علم حديث کي .

۲ـ "رساله تفکر" (په فارسي ژبه) موضوع يې اخلاق وعرفان دئ

۳ـ "رساله نمازواسرارآن" (په فارسي ژبه) په دې کتاب کي دلمانځه داسرارو په باب دمنقولواومعقولو علوموله مخي بحث سوی دئ.

۴ ـ موعظې اوخطبې (فارسي اوعربي)

۵ ـ "رساله صبروشکر" (فارسي) په اخلاق کي .

۶ ـ "رساله محبت الهی" (فارسي) په تصوف واخلاق کي

۷ ـ "رساله تميزمومن وکافر" (فارسي) وايي چي دادځينوتنگ نظرو متفکرانوپه باب يوه ديني اوکلامي څېړنه ده .

۸ ـ "تواريخ وفيات مشاهيراسلامی درقرون ثلاثه" (فارسي)

۹ ـ "شمه بارقه" (فارسي) دوحدت الوجود اووحدت الشهود په باب . داکتاب شپږ فصله لري او څېړنه يې دقدرور بلله سوې ده .

۱۰ ـــ "چهل مساله ديني" (فارسي) دملامحمداعظم اندړدسوالونوپه ځواب کي . دملي ارشيف په خطي نسخوکي د (جواب فاضل) په نامه يوه رساله سته چي ملاحبيب الله قندهاري په قلم دمحمداعظم غزنوي په جواب کي کښل سوې ده چي غالباً به همدا رساله وي .

۱۱ـ "احکام الملة فی احکام اهل القبلة" (عربي) دامام غزالي رح پر (محصل فيصل التفرقه) باندي نوي څېړني اوزياتوني دئ.

۱۲ـ "مغتنم الحصول فی علم الاصول" (عربي) دېرمهم اثردئ

اوپه هغه کي اصول فقه ته انتقادي کتنه سوې ده . علامه حبيبي مرحوم وايي « ... داکتاب په صايب اجتهادي نظر تاليف سوی چي د بشپړېدو کال يې ۱۲۵۷ ق دئ . يوه سريزه او په مبادی او اصول اربعه کي درې مقالې لري ... دهند علماوودخپلوعالي مدرسوپه درسي نصاب کي دعلامه محب الله بهاري د (مسلم الثبوت) پر ځای منلی دئ » او زياتوي« مادپېښورد رفيع الاسلام په کتب خانه کي له مولاناسيد صمداني سره د مولانا سيد انورشاه کشميري په قلم يوه شرحه وليدله چي دمغتنم دخطي نسخود پيداکولواودهغه دتدريس توصيه پکښې سوې وه » . پرمغتنم باندي دهرات ملامحمدعمرسلجوقي (۱۳۳۱ ق وفات) د (الملهم برمغتنم) په نامه يوه شرحه کښلې ده . (۱)

۱۳ـ "انموذج العلوم" (۲) په دې کتاب کي د محقق دوانی ، ميرزاحبيب الله شيرازی او خواجه افضل ترکی دري ګوني نماذج راغونډ سوي او د متقدمينو پرافکارو يې خپلې څېړني او مطالعات ور زيات کړي دي .

۱۴ "رساله مغالطات" دا رساله په منطق کي دځينو مشهورو او غيرمشهورو مغالطاتوکره کتنه ده اودهغو جوابونه يې ويلي دي . علامه حبيبي ليکي چي « دمتقدمينو اومتاخرينو نظريات يې په آزاده توګه تحليل کړي ، ځيني يې سره سمې کړي اوځيني په

(۱) په مرارات هرات ۱۸۹ مخ کي دا اثر (ملهم الاصول) بلل سوی دئ . دملامحمدعمرسلجوقي نور آثار شرح فارسي کافيه ، حاشيه برايساغوجی ، ردالروافض ، حاشيه برغلام بحی بهاری او نوردي .

(۲) انموذج په عربي کي د (نمونې او بېلګې) په معنا راځي او په پارسي کي يې معنا (لږ = اندک) ده . (غياث) جمع يې نماذج ده . انموذج العلوم دعلومولنډيز بايد ترجمه سي .

مرات الحق

دعلامه حبيب الله کندهاري تاليف

لومړی مخ

ټینګه جرحه کړي او انتقاد کړي دي »

١٥ـ " ابانه الملة فی التوقف عن تکفیراهل القبله" (عربي) څلورفصله لري . موضوع یې فقه ـ عقاید اوکلام دئ . وايي چي ددې کتاب له مطالعې څخه دمولف پراخ نظراوکامل تبحرڅرګندیږي . دااثریې په فارسي هم لیکلی دئ .

١٦ـ "مرآت الحق" (عربي) اووه فصله لري اوپه ١٢٦٢ ق کي تالیف کړی دئ .

١٧ـ "وحدت وجوداوشهود" (پارسي) دملا محمداعظم اندړ دپوښتنوپه جواب کي . وايي ددې کتاب له لوستلو څخه څوك په تصوف او اشراق کي دمولف تبحر خورابنه لیدلای سي . (١)

١٨ـ "مستحق القبول والقبله فی تحقیق سمت القبله" (پارسي) دقبلې دښوولوپه برخه کي دفقه اورياضي دلایلو پراساس معلومات دي چي په پنځو فصلونوکي راغونډ سوي دي .مولف غوښتي دي په دیني دلایلو ثابته کړي چي دقبلې دمعلومولولپاره باید له هندسي اصولوڅخه کارواخیستل سي .علامه حبيبي مرحوم ددغه کتاب خطي نسخه کتلې وه اودغه استنتاجی روایت یې ځني رانقل کړی دئ « هندسه شرعي علم نه دئ یعني له شرع سره کارنلري اوداخبره په دې معنی باید ونه ګڼل سي چي د اړتیاپه ځای کي له هندسي قانون سره سم عمل کول دي منعه وي . طب ، حساب اونجوم هم شرعي علم نه دئ خوداړتیاپه وخت کي په هریوه عمل

(١) اشراق په لغت کي ځلېدلو ته وايي . ترلمرختو وروسته وخت ته هم اشراق ویل کېږي . اشراقیین هغو حکماوو ته ویل کېدل چي دزیات ریاضت له امله یې په خپل باطن کي روښنايي او اشراق موندلی و. افلاتون و بقراط د اشراقیینو له ډلي ګڼل سوي دي . (غیاث)

کول ضروري دي .داسلام په لومړيو وختوکي په هندسه باندي ښکه عمل نه کېده ، چي په هغه وخت کي دغه علم نه و . خودمامون عباسي له وخته بیاترننه پوري دغه علم په اهل اسلام کي پوره رواج موندلی او زیاترو محققینوپوهانو اومدققینوفاضلانو دهغه په هرفن کي له اقلیدس ښخه نیولي بیاد مجسطی ترفن پوري ګټور تصنیفونه کړي دي ... په هغوښاروکي چي معتبره مهندسین زیات وي باید دهغوپه قول ضرورعمل وسي » .

۱۹ ــ "رساله موسیقي"(پارسي) دعلوموپه پخواني تصنیف کي دموسیقي علم درياضي يوه ښانګه ده . وايي چي «دفیثاغورث د فلسفې له مخي دنغموپه تولیدکي دږغونوترکیب دعددي تناسبونو تابع دئ . علامه فاضل کندهاري په رسالهٔ موسیقي کي ددغه علم اصول له رياضي فورمولوسره سم بیان کړي او له شرعي نقطهٔ نظره يې ددغه علم پر رواتوب و نارواتوب (جاز ولایجوز) بحث کړی دئ . ددې رسالې اهمیت په اوس وخت کي خورا زیات دئ . کاشکي يې مطالعه موږته میسره وای .

۲۰ــ "تنقیح التهافت الفلاسفه" (عربي) علامه حبیبي مرحوم لیکي چي په دې کتاب کي يې د امام غزالي رح (متوفی ۵۰۵ ق) او اتن ارشد اندلسی او خواجه زادهٔ رومی (متوفی ۸۹۳ ق) په فلسفي مناظروکي دانصاف په رعایت اوآزادفکرسره حکمیت کړی اوپه ښینوبرخوکي يې خپل نظر د دلیل وبرهان په راوړلوسره بیان کړی دئ .

۲۱ـ پرالغ بېګي زیج باندي نوې ښېړنه اوحاشیه (پارسي). الغ بیګي زیج دهیات یوډېرمشهور کتاب دئ . علامـــــــه فاضل

کندهاري پرهغه باندي ګټوري حاشیې کښلي او هغه خاص مسایل يې ورباندي زیات کړي دي چي ده ښپله کشف کړي وو .(۱) دښاغلي داکترعنایت الله شهراني په قول دغه اثرله ترکي ژبي ښخه ترجمه سوی دئ.(۲) یوه نسخه يې په کابل موزیم کي سته .

۲۲ـ "شرح نمط تاسع اشارات ابن سینا (عربی)

۲۳ـ "بسط البسایط"(عربي) دمنطقوپرښینومباحثوباندي شرحه

۲۴ـ "منتخب تحریر اقلیدس" (عربي) (۳)

۲۵ـ د تحریراقلیدس پارسي ترجمه

۲۶ـ د اکرثاوذوسیوس ترجمه

۲۷ـ "مختصرکشف القناع عن احکام شکل القطاع " دا اثر دخواجه نصیر طوسی دیوه تالیف لنډیزدئ

۲۷ـ "رياضي المهندسین

داکتاب دعلامه فاضل کندهاری یو علمي شاهکاردئ چي په عربي اوپارسي دواړو ژبو په همدې نامه لیکل سوی دئ . د مخونو شمېر يې پرغټ کاغذ باندي یوزر و پنځو سوته رسېږي او « دهغه وخت درياضی علوموانسایکلوپیدي »بلل سوی دئ . ددې کتاب دوې نسخې دعلامه حبیبي مرحوم له خولې موږته ښوول

---

(۱) زیج د (زیک) معرب ، او د نجوم او هیات په اصولو او احکاموکي هغه علم دئ چي له هغه ښخه تقویم استخراجیږي . (غیاث)

(۲) جریده لمرـ شماره ۱۹ سال دوم ثور ۱۳۸۰ می ۲۰۰۱ چاپ تورنتوـ کاناډا

(۳) اقلیدس(دلوړي په پېښ او دلام و دال په زبر) د نرقطرس زوی او د برینقس لمسی مشهور او متبحر فیلسوف . رياضي پوه او منجم دئ چي په همدې نامه يې په هندسه کي یرکتاب هم تالیف کړی دئ ... اقلیدس په ۳۲۳ ق م کي زېږېدلی او په ۲۸۳ ق م کي مړ سوی دئ . اقلیدس په اسکندریه کي اوسېدئ (لغتنامهٔ دهخدا)

سوي دي چي وايي يوه يې « د ۱۳۰۰ ق په شاوخواکي له کندهاره هند ته وړل سوې اومعلومه نه ده چي اوس چېري ده ؟ » بله نسخه يې چي ځيني برخي يې نيمګړي وې اوعلامه مرحوم استفاده تري کړې ده ، د « کابل د ادبياتو په پوهنځي کي » خوندي وه (۱) چي دهمدي نسخې له مخي يې په خپله ليکنه کي مورته معرفي کړې ده . وايي چي علامه فاضل کندهاري خپل دغه اثر (رياض المهندسين) دعمر په پای کي کښلی دئ . دا اثرشپږ روضې لري او هره روضه يې د رياضي بېلابېل مبحثونه څېړي . لومړی روضه يې د اقليدس د صوري هندسي داصولو ترجمه ، د (اکر ثاو ذوسيوس) او (اکرمانالاوس) دکتابونو ژباړي دي ، دوهمه روضه يې دحساب دعلم قواعد بيانوي ، دريمه يې دحساب اوهندسي دعلم توابع څېړي ، څلرمه روضه د « علم الابصار » په باب بيانونه لري ، پنځمه بيادعلم هيات په باره کي رڼغېږي اوشپږمه د زيج او تقويم مسايل په برکي نيسي .علامه حبيبي مرحوم ليکي چي « د محقق قندهاری په تولو هغو کتابوکي چي په رياضي علوموکي يې کښلي دي ، داټکی په څرګنده توګه ليدل کېږي چي ده هغه قيود اوحدود چي علماء له کلونو کلونو راهيسي پکښې محصور وو ، مات کړي اودرياضي مسالويه کشف اوتحقيق کي يې له اجتهادي نظره کارکړی اونوي علمي کشفيات يې کړي دي » . علامه حبيبي مرحوم دهندسي او رياضي علومو د

(۱) ما (هوتك) نه څرګنده نه ده چي دانسخه دپوهنتون دکتابونوله وروستي تاراج څخه خوندي پاته سوې ده که څرنګه ؟

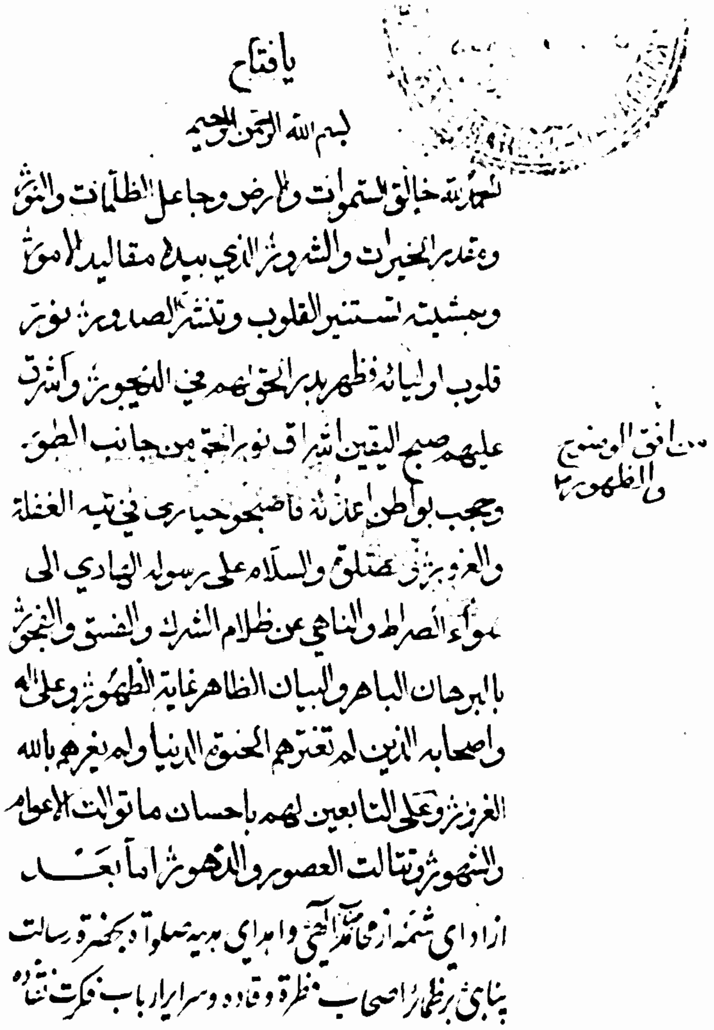
يا فتاح
بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله خالق السموات والارض وجاعل الظلمات والنور
ومقدر الخيرات والشرور الذي بيده مقاليد الامور
وبمشيته تستنير القلوب وتنشرح الصدور نور
قلوب اوليائه فظهر بدر الحق لهم في الدجور واشرق
عليهم صبح اليقين اشراق نورانية من جانب الطور
وحجب بواطن اعدائه فاصبحوا حيارى في تيه الغفلة
والغرور فصلوة والسلام على رسوله الهادي الى
سواء الصراط والناهي عن ظلام الشرك والفسق والفجور
بالبرهان الباهر والبيان الظاهر غاية الظهور وعلى آله
واصحابه الذين لم تغرهم الحظوظ الدنيا ولم يغرهم بالله
الغرور وعلى التابعين لهم باحسان ما توالت الاعوام
والشهور وتتالت العصور والدهور اما بعد
از اداي شمه از محامد الهي واهداي هديه صلوات بحضرت رسالت
پناهي برضماير اصحاب نظرة وقاده وسرائر ارباب فكرت نقاده

من افق الوضوح
والظهور

ځېړنو په برخه کي دفرانسوي عالم دکارت او علامه فاضل کندهاري د ځېړنو تر منځ مشابهتونه موندلي دي او ليکي چي که دمحقق کندهاري دغه آثار چي « دخطي نسخوپه شکل هم زموږ په هيواد اوهم دپښتونخوا و هند وپاکستان په موزيمونو او کتب خانوکي ليدل سوي دي ، راغونډ سي اودرياضي پوهانو له خوا وځېړل سي ، بنايي دعلامه استاد فاضل کندهاري دمهارت اندازه ښه ترا څرګنده او روښانه سي . »

۲۸ـ "شرح مقامات حريري" (پارسي)

۲۹ ... "نقدالثقات فی التزييف الموضوعات" داکتاب يې داحاديثو په تخريج کي دسردارمهردل خان مشرقي په غوښتنه کښلی دئ .

۳۰ـ رسالهٔ غرور . دارساله د « اقسام و محاری و آفات غرور » په نامه هم بلل سوې ده . يوه نسخه يې ما (هوتك) د کندهاري سليمي په خطي کتابو کي ليدلې وه چي د کندهار د زړې جامع د ملاعبدالاحدکاکړ غريبك په قلم ياداښتونه پر ليکل سوي او د نوموړي ملا صاحب دوه مهره ورباندي لګېدلي وه . دا نسخه د ارواښاد علامه حبيبي تر نظر هم تېره سوې او د کتاب پر لومړي مخ يې پخپل خط او لاسليك دغه ياداښت کښلی و :

« رسالهٔ غرور يکی از تاليفات محقق قندهاری علامه حبيب الله مشهور به حبو اخندزاده است ، که عين همين رساله درمجموعهٔ رسايل بخط خود وی موجود است نزد عبدالحی حبيبی درکابل .

گمان ميرود که اين رساله را از همان اصل نقل گرفته باشند و بعد ازنوشتن مکررا با اصل مقابله شده .

برحواشی دوسه جای خط مولوی عبدالروف قندهاری نواسهٔ مولف موجود است درمعنی اکباب و غمار ، و معلوم است این نسخه بملاحظهٔ آن مرحوم هم رسیده است .

عبدالحی حبیبی

کابل . جمال مېنه ۹ جوزا ـ ۱۳۴۲ »

۳۳ ـ "منهاج العابدین" (پښتو) په اخلاق وعرفان کي ۷۰۰۰بیته دامام غزالي دمنهاج العابدین ترجمه

د پښتومنهاج العابدین اهمیت دملاعبدالباقي افغان له دي بیتوڅخه ښه ښکاري :

دوه کتابه په پښتوکي چي اخـــلاق د مبارك شو
سرتړپایه جواهردي دحضرت له خـــویه ډك شو
باغ پټي دي کل پرورکړه یـــو «منهاج العابدین»
سره وسپین دي پرنشارکړه بل «اسرارالعارفین» (۱)
حیراني ودي سړي ته چي پښتون هـــم امتي وي
زړه وخونه ولاسوني، له دي دوګنجوخالي وي (۲)

۳۲ـ لسان المیزان في تقویم الاذهان . (عربي) داکتاب دمنطق په څېړنه او انتقاد کي لیکل سوی او په پنځوسو مخونوکي يې دهند و پارس دعلماوو له کتابوڅخه د « تصوراتو مبحثونه » راغونډ کړي دي ، یوه سریزه او نهه مبحثه لري . وایي چي ځینو

(۱) اسرارالعارفین دامام غزالي رح اثر دیٔ چي ملاشیرمحمد هوتك کندهاري په پښتو نظم دمثنوي په قالب کي اړولی اوپه ۱۳۲۶ هـ ق کال دلاهورپه اسلامیه مطبع کي چاپ سوی دیٔ . ملاشیرمحمد هوتك د لوی احمدشاه بابادشرعي مشاورملاشاهو (ملقب په ملاارادت) زوی و .

(۲) افغان ـ ملاعبدالباقي ـ تهذیب الواجبات لتخریب العادات ـ ۱۳۶ مخ ـ ۱۳۶۶ش چاپ

علماوو دغه کتاب د « تحافت منطقیان » په نامه هم بللی دیٔ . ددغه اثر یوه نسخه دادبیاتوپوهنځي په کتابتون کي خوندي وه .

۳۳ ـ ابجد التواریخ (عربي) موضوع يې داسلام تاریخ دیٔ ، پنځه سوه مخه لري او دلیکلوکال يې ۱۲۵۲هجري قمري دیٔ .

حبواخونزاده له خپلو معاصرو علماوو سره تل علمي او فرهنګي اړیکي ساتل.له دغومعاصرینوڅخه يې یوڅو تنه دغه لاندي اشخاص دي :

ملاپیرمحمد الکوزی د ملااحمدالکوزي (قاضي القضات) ورور. نوموړی د (عقیدت المشایخ ولعلما) مولف دیٔ .

عبدالحکیم کاکړ (ردحلیمیه عن مطاعن احمدیه) مولف . دا عبدلحکیم کاکړبایدله لوی میاصاحب عبدالحکیم کاکړ (مشهورپه ناناصاحب) سره مغالطه نه سي

قاضي غلام هوتك .پرکندهارباندي دسردارکهندل خان دواکمنی په وخت کي دښار قاضی القضات او ارشادالحق مولف

ملا عبدالحق خروټی (۱۲۹۰ ق مړ) دعبدالغفورخروټي زوی په دیارلسمه هجري پېړۍ کي د کندهار له جیدو علماوو څخه و. په آثارو کي يې د « یاقوت السیر » او « شرح اربعین » نومونه یادولای سو . یاقوت السیر په ۱۳۶۷ ش کال دښاغلی سرمحقق زلمی هیوادمل له خوا ترتیب اوپه کابل کي خپور سوی دیٔ .

ملا کټه اخوند تره کی . ملا صاحب دخپل وخت مشهور مدرس عالم و .دتدریس حلقه يې د لوی احمدشاه بابا دزیارت په شمالي برخه کي په یومسجد کي فعاله وه . اصلي نوم يې غلام محی الدین او په قام تره کی و.

خان علوم قاضي عبدالرحمن . نوموړی دکندهار دعلومي کورنی غړی او دخان ملاقاضي محمد سعید بارکزي زوی کېدئ . دامیر محمدافضل خان او زوی یې امیر عبدالرحمن خان په درباروکي یې ښه پوره عزت درلود . علومي کورنی دکندهار یوه مشهوره کورنی وه او دقضا پېشه پکښې موروثي راغلي وه .

دخرقې شریفي ملا عبدالحق . داملاصاحب په قام علیزی و. د خپل وخت په علماوو کي یې د (استادکل) لقب درلود . دی د خرقې شریفي دمتولي ملا محمدصدیق الکوزی استاد و او نوموړي ورته د خرقې مبارکي دمسجد جامع دخطابت چاري د احترام او درناوي په منظور سپارلي وي . سیدجمال الدین افغاني له همدي امله د « ملاعبدالحق خرقه » په نامه یاد کــړی دئ .

(۱) ملاعبدالحق علیزی د اروانښاد عبدالرووف بېنوا نیکه کېږي .

ملا محمداعظم اندړ (دغزني دګیرو) . وایي دې سړي په امرتسرکي داستوګني پروخت دملاعبدالله امرتسري په نامه ډېر کتابونه کښلي دي .

سلطان محمدخان خالص . نوموړی دامیرشیرعلیخان په وخت کي دکندهار له مشهورو قومي مشرانو څخه و چي دخانی پر څنګ یې د پوهي برخه هم درلوده . په تاریخ کي دپراخي مطالعي څښتن و ، پارسي شعر یې هم وایه دېوان یې درلود. تاریخ سلطاني یې چاپ سوی اثردئ . (۱۲۹۸ ق) دمیوندپه تاریخي غزاکي یې برخه اخیستله وه . (۲)

ملامحمدنور دملامحمدحسن توخي زوی دجامع السلوك مولف .نوموړی د

(۱) وګورئ : دهمدي اثر۲۶ مخ . (۲) وګورئ : په « میوند دافغانستان دتاریخ خلی » کي دلیکونکي مقاله « وياړونه او میوندونه » .

میافقیرالله جلال ابادي شاګرد و .

حبو اخونزاده په ۱۲۶۵ هـ ق کال وفات سو(۱)او په کندهارکي ددوی په پلرنی هدیره کي چي دعیدګاه مسجدختیځ لورته واقع ده ښخ دئ .(۲) دکندهار ښار د ډنډ چوك په ختیځ کي دکندهار ــ هرات پر لویه لار پروت منځنی ښوونځی د « فاضل کندهاري » په نامه نومول سوی و .

دعلامه حبیبالله کندهاري تر پېژندني وروسته غواړم دده له پښتو کتاب منهاج العابدین څخه یوه برخه رانقل کړم چي همدابه یې دپښتو شعر دنمونې په توګه وګڼو .

پس له حمده لــــه صلوته — واوره تـــــه نېکوصفاته
وایي تاتـــــه دا فـــقیر — چي دئ ســــــراپاتقصیر
مــــــــقصراو روسیاه دئ — که یې نــــوم حبیب الله دئ
چي زموږ شیخ دطریقت دئ — راهــــــــنمادحقیقت دئ
مقتداد عـــام وخاص دئ — دمحیط بحرغــــواص دئ
داحسان د درج ګــــوهردئ — د عرفـــــان د برج اختردئ
دی مجــــمع دئ دبحرین — هم جامع دکـــــــمالین
ولایت یې احـــــــمدي دئ — کـــــرامت یې ابدي دئ
دارشادپه ملك کښې شاه دئ — دتلقین پــــــرفلك ماه دئ
پراسمان د شـــــرع نمردئ — چي جـــــهان پرې منوردئ
شمع دین نـــــوراليقين دئ — مولینا فــــــرح الدين دئ

(۱) په « کندهار مشاهیر » ۱۷۳ مخ او د « آریانا » مجلې د ۱۳۴۵ کال دحوت په ګڼه کي دعلامه فاضل کندهاري دمړیني کال ۱۲۶۳ ق ښوول سوی دئ چي یوه تېروتنه ده اوسمېده غواړي .
اوس دکندهار ښار عمومي عیدګاه په صوفي دښت کي جوړه سوې ده .

په اعمال د شـــریعت کښي　　په اشـــغال دطریقت کښي
هسي رنـــګه مستقیم دئ　　چي نظیرده عـــدیم دئ
دوایـــــریي د ظـلال　　قطع کـــــړي په کمال
تبرله هــــرعکسه وظل دئ　　اصل الاصل تــه واصل دئ
په هـــــرنقش کله بنددئ　　جانشین د نــــقشبنددئ
ددي عــــــصربایزیددئ　　په کمال فـــرید وحید دئ
طریــــــقه یي سبحاني ده　　سلسله یي رحـــــماني ده
له توحیده باده نــوش دئ　　له تجریده خلعت پـوش دئ
دتمکین مرکزیي څـای دئ　　دتفرید د اوج هـــمای دئ
مکمل ظاهــــرباطن دئ　　هم کاین دئ هــم باین دئ
دهغو میو ســــــاقي دئ　　چي طرب یي تـل باقي دئ
په تحقیق ددي مــــوسم　　چي سلګون دئ دیـارلسم
دی د شرع مـــجدد دئ　　هم د فـــقر مجدد دئ
ربه تـــــه یي فیوضات　　کـــــړي دایم او برکات
دارشادظل یي پایدارکـړي　　مریدان برخـــورداركړي
د مخدوم نجیب فـرزنددئ　　چي عزیزاوارجـــمنددئ
منزلت یي ډیــررفیع دئ　　میان زاده محمدشفیع دئ
پــــه سیرت دده شبیه دئ　　ولد ســــــرلابیه دئ
چي محکم لـــري همت　　په تــــرویج د شریعت
ده داهسي اشـــارت کړ　　پــــرحقیریي بشارت کړ
چي منهاج الــعابدین دئ　　معتبرکــــتاب ددین دئ
په کښي علم د اخـلاق دئ　　مشرف شیرین مــذاق دئ
مصنف یي لــوی امام دئ　　چي دی حجت الاسلام دئ

محـــــــمدغــزالي　　چي رتبه یي ده عـــالي
رحـــمت الله علیه　　احــــــسن الله الیه
په فـــارسي دئ داکتاب　　وعوامـــــوته درباب
پـــه پښتوکه داکتاب شي　　وسیله بـــــه دثواب شي
دافقیرهیڅـــــــمدان　　که هرڅــــونلري تــوان
چي پرهسي کاراقدام کړي　　یاقیام پـــــردامقام کړي
ولي بیاچي شه مـــامور　　ځان یي وشمیره مـــعذور
ربه راکـــــړي ته توفیق　　قوت راکــــړي دتحقیق
په حــــرمت دمخدومانو　　په عزت دمـــــقبولانو

****

یادونه : په « پښتانه شعراء دوهم ټوك ۴۸۷ مخ »کي د مولوي عبدالمجید کاکړ ژوندلیك راغلی دئ . هوري داسي څرګنده سوي ده چي نوموړی مولوي دعلامه حبواخونزاده دکورنی غړی او دهغه شاګرد و . د « فرهنګ زبان و ادبیات پښتو» شاغلي مولف هم د پښتانه شعراء دغه روایت اخیستی دئ او لیکلي یي دي چي « مولوی عبدالمجید کاکړ ...ازارکان خانوادهٔ علمی علامه حبیب الله کاکړ بود . » تذکره الشعراء چي د ارواښادسراج الدین سعید او ارواښادمولوي صالح محمد هوتك په ګډ زیار لیکل سوئ دئ ، دمولوي عبدالمجید کاکړ لنډه یادونه لري خو د علامه حبو اخونزاده له کورنی سره دهغه دنسبت خبره نه کوي اونه یي دشاګردی یادونه لري . زما دمعلوماتو له مخي د علامه حبو اخونزاده په زامنو کي د عبدالولی او عبدالمجید نومونه سته چي

عبدالمجید به غالباً هماغه مولوي عبدالمجید کاکړوي چي
پښتانه شعراء یې یادونه کړې ده . نوموړی دعلامه حبیب الله
کندهاري شاګرداودخپل وخت تکړه عالم اوفقیرمشربه سړی و . په
١٢٢۶ ق کال په کندهار کي زیږېدلی دئ .په ١٢٨۶ ق کال (١)
یې پښتو« سیرت نبوي » په پنځلس زرو بیتو کي کښلی دئ .
دخپل وخت ښه خطاط هم و .

دکندهار په مشهورو کاکړو علماوو کي ماته بل شخص هم معلوم
دئ چي دعلامه حبو اخونزاده له کورنۍ سره دخپښیوله لاري
خپلوي لري او هغه ملاعبدالباقي افغان(١٣۴۴ ق مړ) دئ .د ملا
عبدالباقي افغان مېرمن او دعلامه حبودلمسي زین العابدین
اخونزاده مېرمن سره خوندي وې .

(١) په فرهنګ زبان وادبیات پښتو کي دغه سنه ١٢٩۶ ق ده .

مولوي عبدالرحیم شهید

مولوي عبدالرحیم اخونزاده دعلامه حبو اخونزاده زوی د ملا فیض
الله کاکړ لمسی او دملابابړ مدرس کړوسی کیږي چي د ١٢۴١ ق
کال دمحرم الحرام پر ٢۵ دجمعې په ورځ دغرمې پرمهال په
کندهارکي زیږېدلی دئ .دشهرت زمانه دامیرشېرعلیخان له
پاچهی سره برابره ده .ددغه هیوادپال امیرپه دربارکي یې ښه په
درنښت ورته کتل. امیردکابل په بالاحصارکي ځای ورکړی اودخپل
ولیعهدزوی سردارعبدالله جان استاد یې ټاکلی و.

سردارغلام محمدخان طرزي یې دزیږېدوپروخت ویلي دي :

صد هزاران شکرکزالطاف بی پایان رب
گشت طالع نیری ازمطلع علم وادب
نوگل گلزارعلم ومعرفت عبدالرحیم
درنسب پورحبیب الله آن والاحسب
آنکه چون وی عالمی کم دیدچشم روزگار
گرچه گردیده بسی اندربیابان طلب
مظهرتقوی ودانش منبع علم وعمل
معدن فضل وهنرکان علوم مکتسب
سال تولیدش زپیرعقل طرزي بازجست
درجوابش گفت کای درعلم ودانش منتخب
بیست وپنج ازمحرم یوم جمعه نیمروز
گشت تولید شریفش باعث عیش وطرب

یك عدد بـــــــــرماده تاریخ افزاطرزیا
وانگه ازنـورشبستان مـعاني کن طلب (۱)

علامه سیدجمال الدین افغان چي د ۱۲۸۳ ق کال په شعبان کي کندهار ته په سفرتللی و، دکندهارښاریه ښکاپربازار کي یې د جیتن هندو په سرای کي چي دسید استوګنځی و،دکندهار له جیدو علماوو سره کتلي و.علامه سید په یوه یادانښت کي دډغوعلماوو کي نومونه راوړي دي چي د (ملاعبدالرحیم پسرملاحبو) نوم پکښي سته . نور نومونه دادي : ملاعبدالق خرقه ، ملامحمد صدیق تلمیذ ایشان ، قاصی غلام ، ملاعبدالاحد پسرایشان ، صوفی بردرانی ، ملاخواجه محمد تلمیذایشان ، ملامحمدرحیم اسحق زی تلمیذ صوفی ، ملاعبدالرحیم پسرملاحبو ، ملاعبدالحق طل، ملامحمدی ، قاضی عبدالرحمن خان ملا ، قاضی سعدالدین پسرایشان ، قاضی عبدالسلام برادرقاضی عبدالرحمن . (۲)

مولوي عبدالرحیم اخونزاده دهغه مجاهدوملاتړی و چي دمیوند دزمري غازي محمدایوب خان په مشري د انګرېزانو پر ضد رواني وي . دمیوند تر تاریخي غزا او په هغې کي د افغاني لښکر تر ویاړلي سوبي وروسته (۱۲۹۷ هـ ق) انګرېزان په دې لټه کي سول چي له افغانستانه پښي وباسي او د کابل تخت ته داسي څوک

(۱) وګورئ :دېوان طرزي افغان ـ ص ۱۵۹ بخش قصاید ۱۳۰۹ ق . په دېوان کي یې پورتني غزل ته په عدد ۱۲۴۳ کښلي دي . خود « نورشبستان معانی : پرابجدي ارزښت (۱۲۴۰) چي یو زیات سي ۱۲۴۱ خني جوړېږي . ګویا دده د زېږېدوپه نېټه کي د دوو کالوتوپیرسته .
(۲) مجموعهٔ اسنادومدارك چاپ ناشده دربارهٔ سیدجمال الدین مشهور با افغانی ــ ص ۸ ـ ۱۳۴۲ـ تهران

ورسوي چي په سیمه کي انګرېزي منافع خوندي کړای سي . دا شخص سردارعبدالرحمن خان و چي وروسته د امیرعبدالرحمان په نامه پرتخت کښېنول سو. امیرعبدالرحمن له غازي سردارمحمد ایوب خان سره پر خانداني رقابت سربېره دسیاسي اهدافو له لحاظه هم دښمني درلوده او همدا علت چي دنوموړي غازي او دهغه له پلویانو سره یې خورا ظالمانه رویه غوره کړي وه . کله چي امیردکندهارزاړه ښارته نږدې پخپل دورلس زریزلښکر باندي دغازي محمدایوب خان لښکرمات کړ(۱۲۹۸ هـ ق) د کندهار ښاریې ونیواوغازي سردار فرار ته مجبورسو. دده په فرار سره دغه ملي غورځنګ بې سره سو.وشوړېد او پلویان یې سره تیت سول . زموږفاضل استاد پوهاند رشادصاحب لیکي غازي سردار محمدایوب خان له دغه ماتي وروسته هرات ته ولاړ. څرنګه چي دهرات ښارډده تروړسېدلودمخه سردارعبدالقدوس خان (اعتمادالدوله) دامیرعبدالرحمن په حکم نیولی و، څکه نوغازي سردارمشهد (ایران) ته ولاړ څوکاله هوري و. په پای کي دفارس دولت دانګرېزانودفشارله امله هندوستان ته په تګ مجبورکړ. (۱۳۰۴هـ ق ــ ۱۸۸۷ع). فاضل استاد پوهاند رشاد د ماسکو ګزت په حواله لیکي چي په دغه وخت کي علامه سیدجمال الدین افغاني دفارس حکومت له دې امله سخت غندلی و چي « د میوند زمري یې انګرېزانو (دښمنانو) ته په لاس ورکړ اوداسلامي همدردی او وفادود یې ترپښولاندي کړ.» (۱) استاد پوهاند رشاد

(۱) افغان یاد ـ دمقالومجموعه ـ دپوهاند رشادمقاله ـ ۱۹مخ ـ کابل ـ ۱۳۶۰ش

زیاتوی « غازي سردار اوپرده باندي راغونډ افغانان ټول دپرنګي طاغوتي طاقت خپلي و. دوی داسلامي هیوادونوداتفاق ، تنظیم اوخپلواکی له پاره په مصراواروپاکي دعلامه سیدجمال الدین افغان (رح) (۱۲۵۴ـ ۱۳۱۴هـ ق) مدبرانه اودلیرانه مبارزو اوپه سوډان کي دپرنګیانوپرضد دمحمد احمدالمهدي (۱۸۴۴ـ ۱۸۸۵ع) غزاووته هوسیدل. دعروت الوثقی داخبارخپروني ددوی د زړو زخمونوته پنډکی وي .» (۱) غازي سردارمحمدایوب خان دغي ماتي تر ډك ورورسته په راولپنډۍ کي مړسواومړی یې زامنوله وصیت سره سم دپښتنو سیمي ته راوړ اوپه پېښورکي یې د سید حبیب نقشبندي په زیارت کي ښخ کړ.

دغازي سرداریه لاس دایجادسوی غورځنګ وروسته پاته کسان ترده وروسته پرمحمدشاخان هوتك باندي راغونډ سول . دامیرعبدالرحمن پرضد یې قیامونه وکړل خویه بې رحمی سره وځپل سول (۲)

امیرعبدالرحمن دکندهارپه ښارکي دغازي محمدایوب خان پرپلویانوباندي مځکه سره تبی کړه . په دې لړکي یې مولوي عبدالرحیم اخونزاده چي دخرقي مبارکي بست ته یې پناه وړي وه ، له بست څخه دهغه وخت دمذهبي عرف پرخلاف په زورسره راویوست اوپه خپل لاس یې دخرقي شریفي دګومبتي په

(۱) افغان یاد ـ ۱۹مخ

(۲) هوتك ـ محمدمعصوم ـ پوخ کاڼی

محمدشاه خان هوتك د ملي قاید حاجي میرویس نیکه د وراره حاجي نورمحمدخان مشهوربه حاجي انګو کودی و .

خوله کي په توره سر وریږي کړ.(۱) امیرعبدالرحمن خان یې د وژلو پېښه داسي بیانوي : "... یکي ازملای کاکري موسوم به (اخون عبدالرحیم) که نسبت کفربمن داده بود درخرقه شریف متحصن شده بود... لهذا اورا ازعمارت آنجابیرون کشیده بدست خودم اوراکشتم." (۲) امیر عبدالرحمن خان ته دا واقعه دومره مهمه وه چي هر وخت او هر چاته یې بیانوله . دده په دربارکي استوګن انګریز فرانك مارتین هم دده له خولې د مولوي عبدالرحیم وژلو ته اشاره کوي او لیکي : « فقید امیرماته یو وخت دکندهار د یوه ملا کیسه وکړه چي پر ده یې د کفر حکم کړی و اوخلك یې دده پرضد پاڅون ته رابلل ... امیرته وویل سوه چي دغه سړي بست تـــــــه پناه وړي ده ... امیر توره واخیستله ، مسجد ته ورغلی او سړی یې ځای پرځای ووژه ».(۳)

د شهید مولوي عبدالرحیم د کورنی روایت دئ چي مړی یې د کندهارښارشمال ته دتوروپه غروکي دارغنداب پر لار پر لرګیو وځړاوه . وایي چي خلکوبه ترډېره وخته پوري پردغه ځای باندي دتلموراتلموپه وخت کي داروانښاداخونزاده روح ته دوعا کوله . د کندهار په سپین ږیروکي داخبره عامه وه چي ویل به یې کله چي یې عبدالرحیم اخونزاده دامیرعبدالرحمن حضورته ورووست ،

(۱) ښاغلی ډاکترعنایت الله شهرانی لیکي چي په تفنګچه یې ووژه . (وګورئ : لمر جریده ـ شماره ۱۹ ـ دوهم کال ـ می ۲۰۰۱ ـ تورنتو ـ کاناډا) .

(۲) تاج التواریخ ـ ۱۸۸ مخ ـ د بمبی چاپ ـ ۱۹۰۴م ـ ۱۳۲۲ ق

(۳) فرانك مارتین ـ انډر د ابسلیوټ امیر ـ ۱۵ مخ ـ ۱۹۰۷ ع . دا اثر ما (هوتك) په پښتو ژباړلی دئ . د پښتو ژباړي نوم یې (دامیرترسیوري لاندي) دئ .

امیرپه ډېرغضب خني ویوښتل تاپرمادکفر حکم کړئ دئ !

ده په خواب کي په ډېرجرئت سره وویل :

ته دکفر (انګرېز) ملګری یې ــ خدای اوقرآن دکفرملګرتیانه ده خوښه کړي . زه څوك یم چي پرتادکفرحکم کوم .(۱)

امیرته ډېرورغی اوپخپل لاس یې سرپه توره ورواهه . له عبدالرحیم اخونزاده سره یې ملاعبدالاحد پوپلزی هم شهیدکړ. دغه ملاعبدالاحدملافرح الدین اخوندد زوی میامحمدشفیع صاحبزاده له ارادتمندانوڅخه و. وایي چي پر (مناقب میافقیرالله) یې شرحه کښلې ده .د (مناقب میافرح الدین) په نامه بل اثرهم لري اوپه عربي ژبه یې ایقاظ النیام هم کښلی دئ چي نسخه یې په ملي ارشیف کي خوندي ده. (۲) د مولوي عبدالرحیم اخونزاده عمر د شهادت پروخت ترپنځوسوکالواوښتی و.

امیرعبدالرحمن که مولوي عبدالرحیم په دومره بې رحمۍ وواژه، د عامه ذهنیت دتسکین په خاطریې دده زوی مولوي عبدالروف چي څه موده په تبعیدکي و،د پلارترشهادت دوه کاله وروسته کابل ته بوت ، دشاهي مدرسي مدرس اودحضورملایي وټاکه .

---

(۱) دغه شان سوال و جواب ته ورته بیان دمولوی عبدالرحیم اخونزاده دلمسي مولوي عبدالواسع شهید او دسقاو دزوی حبیب الله کلکاني ترمنځ هم سوی دئ چي پرخپل ځای به یې ولولئ . په دې کورنی کي نه یوازي علم و فضیلت له نیکونوڅخه لمسیوته په میراث رسېدلی و ، بلکي دحق ویلوپه بیان کي یې سیاسي زړه ورتوب هم موروثه پاته سوی وه .

(۲) حبیبي ـ عبدالحی پوهاند ـ دمیافقیرالله پېژندلیك ـ ۱۱۰ ـ ۱۱۱ـ مخونه ـ کابل ـ ۱۳۵۹ش

مولوی عبدالروف (خاکي)

مولوي عبدالروف دمولوی عبدالرحیم اخونزاده شهیدزوی دعلامه حبو اخونزاده لمسی دملافیض الله کاکړ کوسی او ملابابړ کوسی دئ چي د۱۲۶۷ هـ ق کال دصفري په میاشت کي په کندهارکي زېږېدلی دئ . نوموړی په عربي ـ فارسي اوپښتوژبه کي ښه قلم درلوداوپه دې دروژبوکي یې تالیفات پرې ایښي دي. کله چي په کندهارکي دغازي محمدایوب خان پرپلویانوباندي ددغه سردارترماتي وروسته ورشوتنګه سوه اودمولوي عبدالروف پلارمولوي عبدالرحیم اخونزاده دخرقې مبارکي په بست کي شپې تېرولې په دغه موده کي مولوي عبدالروف له ښاره وتلی واود تبعیدحالت کي اوسېدی . په ۱۳۰۰ هـ ق کي دقاضي القضات سعدالدین خان او سردار عبدالقدوس خان اعتمادالدوله په وساطت دامیرعبدالرحمن دربارته ور وغوښتل سو او لکه مخکي چي موږویل دنوموړي امیردحضورملا ، دشاهي مدرسي دمدرس اودقاضیانودممتحن وظیفې یې پرغاړه وې .دده دپېژندګلوی له پاره به ښه وي داروانښادمولوی صالح محمدهوتك (۱۳۳۹ ش مړ) خبري ولولو: "زما جد مغفور مولوي عبدالروف مرحوم دمولوي عبدالرحیم اخندزاده زوی د مولاناحبیب الله اخندزاده قندهاري کاکړي مشهورپه حبواخندزاده سره اوپه خارج کي په "فاضل قندهاري" سره مشهوره لمسی ، چي لوی عالم اوفاضل وپه کابل کي دامیرعبدالرحمن خان "ضیاءالمله والدین" دحضورملا و؟ چي

بیاداعلیحضرت سراج الملة والدین امیرحبیب الله خان د حضور ملا اودکابل په شاهي مدرسه کي استېدی ـ هرکله چي به په دوبي دګرمۍ له خاطرو امیرصاحب پغمان ته تیٔ ـ دی به یې هم ورسره بېوه . په ۱۳۳۳ ق کي په کابل کي وباوه ـ دی دوباپه اثروفات سو چي له پغمانه یې کابل ته راوړیٔ ، لاژوندی و له یوڅو ساعتو وروسته په کابل کي وفات اود (کوه خواجه صفا) په لمن کي دفن دیٔ . رحمت الله علیه رحمه واسعا . عمریې ترشپېتواوښتیٔ و ـ حافظ دقران ومتهجداوقران خوانه یوښه فاضل و. دده مرحوم دوه زامن چي دواړه دخپل عصرعالمان اوفاضلان وه پاته سوه چي مشرزوی یې مولوي عبدالواسع اخندزاده اوکشرزوی یې مولوي عبدالرب اخندزاده نومیږي اویوه عالمه لوریې پاته سوه چي زماموردہ " رحمت الله علیهم اجمعین .(۱)

مولوي عبدالروف په کابل کي دسراج الاخبارافغانستان په نامه یوانجمن جوړکړ چي دهغه وخت زیاتره منورین اوپوهان پکښې راغونډوو. ددغه انجمن له خواد نوموړي په نوښت اوسرمحرری باندي د « سراج الاخبارافغانستان» په نامه یوه میاشتنۍ جریده خپره سوه چي لومړۍ شماره یې د۱۹۰۶ کال د جنورۍ پر۱۱ د کابل دماشینخاني له چاپخاني څخه راووتله اوهمدایې وروستۍ ګڼه هم سوه څکه انګرېزانوبد په یووړل اوامیرته یې دجریدې د بندېدوحکم وکړ.د « سراج الاخبار افغانستان»په خپرېدو سره د هیواد په مطبوعاتي ډګر کي هغه سکوت مات سو چي د شمس

(۱) هوتك ـ مولوي صالح محمد کندهاری ـ پاشلي ویناوي ـ ۱۱۶ مخ ـ تعلیقات ـ ۱۳۶۹ش

النهارجریدې (۱) تر خپرېدو وروسته یې نژدې درې لسیزي دوام کړی و.ددې سکوت ماتوونکی مولوي عبدالروف خان و . که څه هم په اوسنیو نشراتو کي علامه محمود طرزي ته د افغانستان د ژورنالیزم دپلار لقب ورکول سوی دیٔ چي په رشتیاسره یې مستحق هم دیٔ څکه نوموړي په افغانستان کي دلومړي ځل له پاره په پرله پسې او متدوام ډول سره ژورنالیستیکي کارونه کړي دي . خودمولوي عبدالروف خان نوم هم دهیواد په مطبوعاتو کي د یوه مخکښ په توګه دهېرولونه دیٔ . اروابنادمولوي دیوه متجدد او منورروحاني په توګه خپلي علمي هڅي یوازي دیني مسایلو ته محدودي کړي نه وې بلکي د هیوادوالو دذهنونو روښانولو په غرض یې د جریدې دنشرولو اهمیت په بشپړه توګه درك کړی اوپه دې برخه کي یې عملي ګامونه پورته کړي دي . موږ پوهېږو چي د هغه وخت تیارو شرایطو د عصري جریدې خپرولو په لاره کي خورا زیات خنډونه ایښي وو . مرحوم مولوي دخپل وخت حالات په ښه توګه څېړلي اودخپلو هیلو دتحقق له پاره یې دجریدې دخپرېدو اړتیاد قرآني آیتونو او نبوي احادیثوپه راوړلو سره ثابته کړې وه . په دغه جریده کي له مولوي عبدالروف سره دهغه وخت نورو منورینوپه تېره بیا د هیواد ملي اوسرښندونکي شخصیت مولوي محمدسرور واصف کندهاري همکاري کوله او دنوموړي جریدې

(۱) شمس النهار جریده په افغانستان کي لومړنۍ جریده ده چي د امیرشیرعلیخان په روښانه دوره کي د سیدجمال الدین افغاني له افکارو څخه په الهام اخیستلو سره په ۱۲۹۰ ق کال (۱۸۷۳ ع) د شمس النهار په مطبعه کي خپره سوه او تر ۱۸۷۸ ع پوري یې دوام درلود .

په هماغه لومړی ګڼه کي چي وروستی هم سوه ،دمولوي واصف کندهاري يوه اوږده وعظيه قصيده خپره سوې ده . اروابناد علامه حبيبي ليکي چي « از سرمقالهٔ مولوی عبدالروف و قصيدهٔ مولوی واصف ـ که درين شماره نشرگرديد پديداراست که درآن هنگام آثاربيداری و تجدد و مدنيت اروپا به کابل رسيده ومردم و دربار راتحت تاثير قرارداده بود .... » (۱) لکه وړاندي چي وويل سوه د سراج الاخبارافغانستان دلومړی ګڼي له نشر سره انګريزانو امير ته دهغي دبنديدو حکم وکړ او جريده بنده سوه خو دمولوی عبدالروف نوم دهيواد په مطبوعاتي تاريخ کي ديوه مخکښ په صفت تلپاتی سو . سراج الاخبارتردغه وخت اووه کاله وروسته دعلامه محمودطرزي له خوابيرته ژوندی سو.

داميرعبدالرحمن ترمړيني وروسته چي زوی يې اميرحبيب الله خان پرځای پاچاسو ، په دربارکي دمولوي عبدالروف مقام اومنزلت ترپخوالازيات و . اميرورته د استادپه سترګه کتل په قضايي چاروکي يې مرسته خني غوښتله .

مولوي عبدالروف په فارسي اوعربي ژبه کي شاعري هم کړې ده . په فارسي اشعاروکي يې تخلص(خاکي) و. علامه حبيبي يې پخپل وروستني اثر« جنبش مشروطيت درافغانستان » کي دفارسي شعر څو بيلګي راوړي دي چي زه يې له هغه ځايه رانقلوم .

افغان اګرنظرفکند بـــــــرصلاح خويش
اول ببايدش که بګيرد ســـــلاح خويش

---

(۱) حبيبي ـ پوهاندعبدالحی ـ جنبش مشروطيت ـ ۸ مخ ـ ۱۳۷۷ ش

ګـــــراصطلاح وی طلب عيش وعشرتست
فرض است آنکه محوکند اصطلاح خويش
اين سرزمين خوش که بافغان چومادرست
داند سپردنش بدګـــــــــرهاجناح خويش

وايي داشعر يې دافغان وانګليس د دوهمي جګړي په وخت کي دهيواد دفاع ته دخلکو رابللوپه نيامت ويلی و .

دمولوی عبدالروف خاکي معلوم تاليفات دادي :

۱ـ "کشکول" دپښتو،فارسي اوعربي اشعارو مجموعه ده . په دغه مجموعه کي يې د نوروشاعرانوشعرونه هم غونډکړي دي.

۲ـ "خردنامه امير" ـ فارسي

۳ـ "تفسيرسوره حشر" ـ فارسي

۴... "سلامنامه عربي" دمزارشريف دروضې له پاره .. ددغي سلامنامي يوه برخه داميرعبدالرحمن په امردمزارشريف دروضې پردروازه وليکل سوه .

۵ـ "تفسيرآيات العهود" ـ فارسي

۶ـ "ردناسخ التواريخ" ـ فارسي ـ دناسخ التواريخ ديوې برخي رد

۷ ـ "رساله افغانستان" ـ فارسي

۸ ـ عقداللامي فی تتبع بداء لامالي" ـ عربي ـ دعقايدواوکلام په باب قصيده

۹ ـ کلمات اميرالبلاد فی الترغيب الی الجهاد

۱۰ ـ « تفسيرسوره فاتحه اودقرآن ددېرشمي سيپارې تفسير»

دافغانستان دملي ارشيف په خطي نسخوکي د (تقويم الدين) په

نامه یوه نسخه خوندي ده چي په لیکنه کي یي یوشمېرعلماوو برخه اخیستي ده . په هغوکي دمولوي عبدالروف نوم هم سته نوریې ملا ابوبکر، ملاغلام محمد، ملاعبدالخالق، قاضي میرجمال ، ملارمضان ممتحن، ملاسیف الدین، ملا سید محمد ممتحن ، ملاسعدالدین ، ملادادمحمدممتحن، ملاعبیدالله ممتحن، ملاعبدالله اوحافظ حبیب الله دي .(۱) دکتاب موضوع دجهادپه باب شرعي مسایل دي چي په دري ژبه لیکل سوي دي.

مولوي عبدالروف په ۱۳۳۳ هـ ق کال دشوال پر۱۶ دشنبې په شپه وفات سو .(۲) عمر یي د۶۶ په شاوخواکي و . مولوي صالح محمدهوتك په دغه وخت کي دکابل په شاهي مدرسه کي اوسېدی او دخپل مورني نیکه د درانه ماتم مرثیه یي په پښتو وویله .

زړه مي وخوت له کـــوګله ناګهان ولاړ
نه تنهازمـــابلکي روح دکل افغان ولاړ
دعالم فـــوت په مثال فوت العالم دئ
افـغان څه دئ بلکه روح دټول جهان ولاړ
شکوه نه کـــــوم تقدیرراپېښنه کړي
مرګ خوحق دئ امادی په ډېرارمان ولاړ

(۱) فهرست نسخ خطي ارشیف ملي افغانستان ـ جلداول ـ ۳۰۲ ـ کابل ۱۳۶۳ ش
(۲) په سراج الاخبار۵ کال لومړی ګڼه۱۶ مخ کي یي دوفات نېټه دشوال ۱۵ دجمعې ورځ بللې ده . ما (هوتك) دمولوي صالح محمد هوتك « پاشلي ویناوي » نومي اثرته دتعلیقاتوپه ۱۱۸ مخ کي دمولوي عبدالروف مرحوم عمر دسراج الاخبار دلیکني تراغېزې لاندي ۶۷ کاله بللی دئ چي صحیح نه دئ .

نه مي صبرنه ارام نـــــه طاقت کیږي
وی"زماآغابابا"(۱) دبـــرق په شان ولاړ
نقددعلم سوه کـــوټه قلب چلاني سوه
چي فاضل د زمـــــاني دعلم کان ولاړ
مرغـــــــلري د نکتوکړې صدف پټي
چي غواص دمحیط بحردقـــــران ولاړ
تدریس منع سوبازارد عـــــلم سوړسو
مدرسه سوله خالي تــــول طالبان ولاړ
شپاړســـمه د شــــوال شپه د شنبې وه
چي زماجــــــدمغفورله دي جهان ولاړ
هم سنه یي د وفات "جدمغفور" (۲) سوه
رب دي دی لري مغفورچي ناتوان ولاړ(۳)

****

علامه محمودطرزي په سراج الاخبارکي دده دمړيني خبر خپور کړ او دا واقعه یي "موت العالم موت العالم" وبلله (۴) په دوهمه شماره کي دده سوانح ولیکله اودده درحلت په باب یي خواشیني ښکاره کړه ددغي لیکني عنوان یي (یك خساره تاسف

(۱) مولوي عبدالروف دمولوي صالح محمدهوتك دموربلاراوپه کورکي کشرانوورته"اغابابا" وایه.
(۲) د« جدمغفور » ابجدي ارزښت ۱۳۳۳ دئ .
(۳) پاشلي ویناوي ـ ۴۹ مخ
(۴) ،سراج الاخبار ـ پنځم کال ـ لومړی شماره ۴ سنبله ۱۲۹۴ ش

آورعلمي) وچي په يوه برخه کي يې داسي راغلي دي : « درين ايام يك سانحه روی داده كه ازتحرير آن قلم می لرزد ، پنجه مسترخی ميشود ، دل می طپد ، حواس پريشان می شود . يعنی زندگی علم وعرفان ، حيات ادبيات به يك صدمة جانكاه ويك تزلزل تهلكه همراهی برخورد . يعنی روح علم ودانش ، روان عرفان و بينش جناب فضايل دستگاه وكمالات همراه مولوی مكرم محترم مولوی عبدالروف خان صاحب ، دنيای بيوفا را ترك گفته ، عازم داربقاگرديد ... مرحوم مشاراليه تنهادروطن عزيز مانی ، بلكه دربسياری ازصفحات دنيا ، نادرالامثال يك عالم فاضلی بود ، كه درهمه علوم عقليه و نقليه و فنون تصوفيه و ادبيه صاحب يد طولی بودند . ضياع ابدی اين فاضل تحرير ، الحق كه از خسارات و ضايعات خيلی دهشتناكی برای عالم علم و عرفان وطن عزيزماشمرده ميشود ... علاوه برين همه علم وفضل ، حافظ جيدكلام ملك علام بودند و درادبيات يك خصوصيت ممتازی داشتند . ازخامة عنبرشمامة خودشان هم قصايد پرفوايد وادبيات بسياربامعنی سر زده است . ولی افسوس كه پايه شصت و هفتم را از مرقات عمرعزيزبه تكميل نرسانده وطن را از ديدار و فوايد خود بيشتر محفوظ ننمودند .... »

***

**

*

(۱) نقل له جبش مشروطيت ـ ۱۰ مخ ـ ۱۳۷۷ ش

مولوي عبدالواسع شهيد

مولوي عبدالواسع شهيد دمولوي عبدالروف مشرزوی و چي د ۱۲۹۰ هـ ق کال په حدودوکي دکندهاربناردبامبزو په کوڅه کي زېږېدلی و. تحصيلات يې له خپل فاضل پلار څخه کړي اوداستادی مقام ته رسېدلی و. د قرآن حافظ اوپه اسلامي علوموکي يې لوی لاس درلود. علامه حبيبي ليکي چي مولوي عبدالواسع په تدريس کي ځانته خاصه اولنډه طريقه درلوده . ده کولای سوای په لږوخت کي خپلوشاګردانوته مهم متون ورزده کړي.(۱) عبدالواسع اخونزاده دپوهي پرځنګ په خطابي ورکولوکي هم پشپړاستعداد درلود. اوديوه اورژبي خطيب په توګه يې داسلامي احکاموپه باب دشاه اوګداپه مخ کي په پوره زړه ورتوب سره ويناوي کولي . نوموړي دخپل وخت په علمي ادبي اوسياسي غورځنګونوکي ديوه فعال عنصرپه توګه برخه درلوده .له انګرېزانوڅخه دهېواد دخپلواکۍ ګټلوپه غزاکي مستقل بيرغ درلود.(۱) کله چي دهېوادخپلواکي ترلاسه سوه مولوي

(۱) دافغان ياد ـ ۴ مخ

(۲) دخپلواکی په غزاکي کندهاردغزاله دروممحاذوڅخه يوممحاذو. نوردوه يې پکتياومشرقي وو. دکندهاردجبهې عمومي قوماندان سردارعبدالقدوس خان (اعتمادالدوله) وچي کندهاريانو (غازي بابا) باله. خودبنارمخورو، علماوو، قومي مشرانوځانته جلاجلا ډلي اوبيرغونه درلودل چي ټول په ګډه دغازي بابا په مشري دسپين بولدك پرمحاذ له انګرېزانوسره جنګ ته تيار سوي وو. دسپين بولدك دجبهې وياړلی او سرتېری مجاهد جرنيل محمديوسف خان و چي دبناغلي الحاج محمد آصف خان پاس يوسفی پلارکېږي .

عبدالواسع په کابل کي دهغوهيوادپالوپه جرگه کي شامل سوچي هدف يې په هيوادکي داستبدادي نظام اومطلقه پاچهي پرځاى د مشروطه شاهي راوستل و. دوى دغه ملي هدف ته درسېدلوله پاره د قرآن اوسنت پربناديوه سياسي غورځنگ اساس کښېښود چي زموږ دهيوادپه سياسي تاريخ کي دلومړي مشروطيت په نامه يادسوى دئ خودوى ځانونه(جان نثاران ملت) بلل. ددغه غورځنگ نورسربښندوکي غړي مولوي محمدسروړواصف کندهاري اوورورېي سعدالله خان ـ کاکاسيداحمدخان لودين ـ محمدايوب خان پوپلزى ـ جوهرشاه غوربندي ـ ميرسيدقاسم خان لغماني ـ تاج محمدخان بلوڅ ـ لعل محمدخان کابلي اونورو .ددغي ملي اوروښانفکري دلي ځيني غړي په توپ کي والوزول سوله اوزياتره يې زنداني سول چي په زنداني سووکسانوکي مولوي عبدالواسع اودهغه کشر ورور مولوي عبدالرب هم شامل وو . مولوي عبدالواسع په کابل کي يې له عدليې وزارت سره دقانون جوړولوپه کارکي مرسته پيل کړه . اميرامان الله خان په هيوادکي د قوانينو د جوړولو اودهغوله عملي کولوسره ټينگه علاقه درلوده. ددغه مقصد له پاره يې له عثماني ترکيې څخه دوه تنه قانون پوهان (جمال شاه اوبدري بېگ) راوغوښتل اوپه عدليه وزارت کي يې په کاروگومارل. مولوي عبدالواسع له دغوپوهانوسره همکاري درلوده.ددوى له خواطرحه سوي قوانين يې داسلامي شريعت اوحنفي مذهب له اصولوسره تطبيقول اواصلاحات وسموني يې پکښې راوستلې. داماني دورې دقانون جوړلوپه ستركاركي دمولوي عبدالواسع ونډه دومره زياته

وه چي دهيواداکثره نظامنامې ده ترلاسليکولووروسته دعمل ډگرته راوتلې. دهغه وخت پرنظامناموباندي دمولوي مرحوم دغه لاسليك و : خادم العلما محمدعبدالواسع قندهاري .

مولوي عبدالواسع داسلامي اصولواوحقايقودبيان له پاره پر "فصيحواوبليغوخطبو" سربېره قلمي خدمتونه هم کړي دي .
مستقل تاليفونه يې دادي :

ـ "حکمت اسلامي" داکتاب يې د۱۳۳۴ هـ ق کال ددوهمي خور په مياشت کي تاليف کړى اوپه هغه کي يې داسلامي امارت اصول اوداسلامي سياست بيان کړى دئ .ددې اثريوه نسخه چي غالبا به منحصربفرد نسخه وي، دکابل په ملي ارشيف کي خوندي وه . په "فهرست خطي ارشيف ملي افغانستان ۶۹ ـ ۷۰ مخونو "کي دغه کتاب دوې نسخې معرفي سوې چي يوه دمولف پخپل خط اوبله دسيدمحمداليشان الحسيني په کتابت ده . دواړه نسخې د"حکومت اسلامي" ترنامه لاندي قيددي . ددوهمې نسخې دمعرفی په پای کي یوه يادونه راغلې ده چي وايي(ناگفته نماندکه شادوران استادعبدالحی حبيبي درصفحه قبل ازآغازنام کتاب اينطورنوشته است :« حکمت اسلامي تاليف مولوي عبدالواسع قندهاري متوفي ۱۳۰۷ ش درکابل به امرحبيب الله بچه سقو.... همچنان درحاشيه صفحه ۱۰ بخط کاتب متن اين رساله بنام حکمت اسلامي معرفي شده است . حالانکه درپشتي قبل ازآغازبخط جلی حکومت اسلامي تحريرگرديده است . لهذانسخه متذکره بدونام تحريريافته است. "

اصل خبره داده چي داکتاب (حکمت اسلامي) دئ اود (حکومت اسلامي) اثرمو ر لیدلی نه دئ ، یوازي مودمولف له خولې نوم اوریدلی دئ . دحکمت اسلامي دلیکلوکال هم لرخه ابهام لري.
علامه حبیبي یې د۱۳۳۴ش کال ددوهمي خور تالیف گڼې (۱) خوېه فهرست نسخ خطي کې د استنساخ کال تردغي نېټې ۱۷ کاله وړاندي (۱۳۲۲هـ ق) ښوول سوی دئ .

ـ "حکومت اسلامي" ددغي رسالې به باب موږ یوازي دمولف له خولې خبریوچي وایي "یك رساله علیحده مسمي به حکومت اسلامي هم تحریرشده است..."

ـــ "تمسك القضات امانیه" فارسي ـ داکتاب دوه ټوکه دئ . لومړی ټوک یې د"حقوق" اودوهم یې د"جزا" بیان دئ . دوهم ټوک یې هم دوه کتابه دئ. اول کتاب یې څلوربابه لري اوحدودبیان پکښې راغلی دئ. دوهم کتاب یې هم څلوربابه دئ دجنایاتوپه باب مسایل لري . ددغه کتاب مقدمه داعلیحضرت امان الله خان په مهرښکلې سوې ده. دکتاب دوهمه برخه (جنایات) په دوو زرونسخوکي دکابل په سنگي مطبعه کي چاپ سوې ده (۱۳۰۰ ش) چي زما (هوتك) په کتب خانه کي یې یوه نسخه سته خودلومړی برخي (حقوقو) دچاپ په برخه کي علامه حبیبي مرحوم لیکي "... دامعلومه نه ده چي دکتاب لومړی برخه (حقوق) چاپ سو، که یا؟ خودوني معلومه ده ، چي دمرحوم مولف په خط یې اصله مسوده دده په کورنی کي سته." (۲)

---

(۱) (۲) افغان یاد ـ ۶ مخ

تمسك القضات امانیه یو ډېرمعتبراوعلمي اثـــردئ اووایي چي د « الازهرعلماوو هم په درنه سترگه ورته کتلي و» (۱)

"تفسیروایضاح نودونه قاعده فقه" (۱۸۹ مادي ۶۴مخه) دکابل دسنگي چاپخانې چاپ (۱۳۰۰ ش)

"رساله شناخت خدا" داسماالحسنی دمعاني اوفوایدوپه باب . چاپ ۱۳۰۰ ش کابل

" عنوان اساسي دینیات درمضمون تعلیمي فلسفه اسلامي قرآني" ـ کابل ـ ۱۳۰۰ ش

« تفسیر سورة فاتحه » ـــ په پارسي ، پښتو او انگرېزي ژبو علامه حبیبي مرحوم لیکي چي ددغه تفسیر یوه نسخه ورسره وه اوپه ۱۳۳۹ ش کي د پاکستان د پولیسوپه لاس له منځه یـــووړه سوه . (۲) انگرېزي ترجمه یې دپښتو مرکې غړي ارواښاد عبدالوهاب کاموي کړې وه .

هغه کتابونه چي دمولوي مرحوم ترنظرلاندي لیکل سوي دي

ـــ"یوازنی پښتو" داکتاب د"مرکه دپښتو" له خوالیکل سوی اوچاپ سوی دئ .

ـ"پښتوپښویه"

ـ"پښتوقاموس" دارواښادعبدالرحمن لودین تالیف ـ ناچاپ

---

(۱) افغاني شمله ـ د مقالو مجموعه ـ د ډاکټر طارق رشاد راټولونه ـ ۷۳ مخ ـ ۱۳۷۹ ش

(۲) جنبش مشروطیت ـ ۲۹ مخ

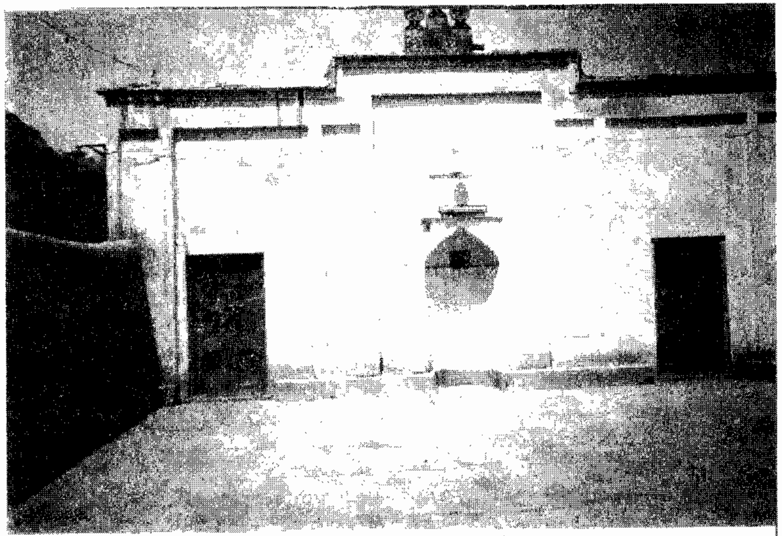

دمولوي عبدالواسع شهيدمسجد

دامسجد د کندهارښارد کابل دروازي په شمالي [illegible]
اوس هم ولاړ دئ

ــ "دراورتي پښتوګرامراومقدمه يې" په فارسي ژباړل سوې ده .

مولوي عبدالواسع په پښتوږبه شعرهم وايه اوويل کيږي چي خيني شعرونه يې په پخوانيونشراتوکي ... چاپ سوي هم دي.(۱) بايدوويل سي چي دهغه وخت شاعري داسلامي اواجتماعي نظرياتواوداصلاحي افکاروتبليغ ته وقف سوې وه . دملاعبدالباقي افغان مولوي صالح محمدهوتك اونورو منظوم کلام له شعري پلوه زياته رنګيني نه لري خوتبليغي اړخ يې پياوړی دئ . دمولوي عبدالواسع پښتوشعرونه زموږسره نسته . دده يوه اوږده منظومه چي ۱۱۶ بيته ده اودده "فکري مسير" اوټولنيزعقايدپکښې بيان سوي دي ، دويلوتروخت (۱۳۰۵ ش) پنځه پنځوس کاله وروسته داروانښادعلامه حبيبي له خواخپره سوه اوپه (افغان ياد) نومي مجموعه کي خوندي ده. ددې منظومې نوم "وتعاونواعلى البروالتقوى" دئ چي موږيې دلته تيمنارااوړو.

د هـــوښيارسري فطري داوظيفه ده
چي خبره دحکمت دده غـــوښته ده
شپه و ورځ يې دحکمت طلب مطلب
که بيګه ددې مطلب دئ پـــه طلب
هرچيري چي(۲) دحکمت خبره مونده
هم هغه ځای له پـــرسرخي نه پرپونده
فرق پرنسته چي دچا، ياچادخولې ده
چي حکمت و،دده دين دنياهورې ده

(۱) افغان یادــ ۹مخ . (۲) چي = چې یې

ددښمن له خولې کې(۱) خپل مقصدداسي
دښمني سي ځني هيره پــــه خنداسي
اوکي (۲) دوست کړي بې حکمته حرکت
په دوستي کي يې نه غـــــواړي برکت
داخاصه د سړيتوب ده پــــــه اجماع
د خـــلاف پــه دې کي نسته هيڅ سماع
ددليل اود بــــرهان احتياج يې نسته
وجداني ذوقي(۳) قبليږي نــه په لوسته
اوکه ستاوجـــــدان يې نه قبلوي وروره!
پرده واخله له وجــــــدانه بيايي گوره
داوجدان وجدان چي مــــوږيه ژبه بولو
په مجمع کي دخوانانو، د امـــــزولو
داوجــــدان نه دئ خواهش دطبيعت دئ
تحريفونــــــــه دالفاظولوی آفت دئ
که وجــــدان دسړيتوب وای داخواهش
اتفاق بــــــه وو، پرحسن اونکوهش
زمامدوح به ستامبغوض هيڅکله نه وو
بددټول انسان بــــه بد، اوښه به ښه وو
داخلاف بې وجـــــدانی دئ پيداکړی
طبيعت دخپل خـــــواهش نوم اداکړی

(۱) (۲) کې = که یې
(۳) ذوقي = ذوق يې

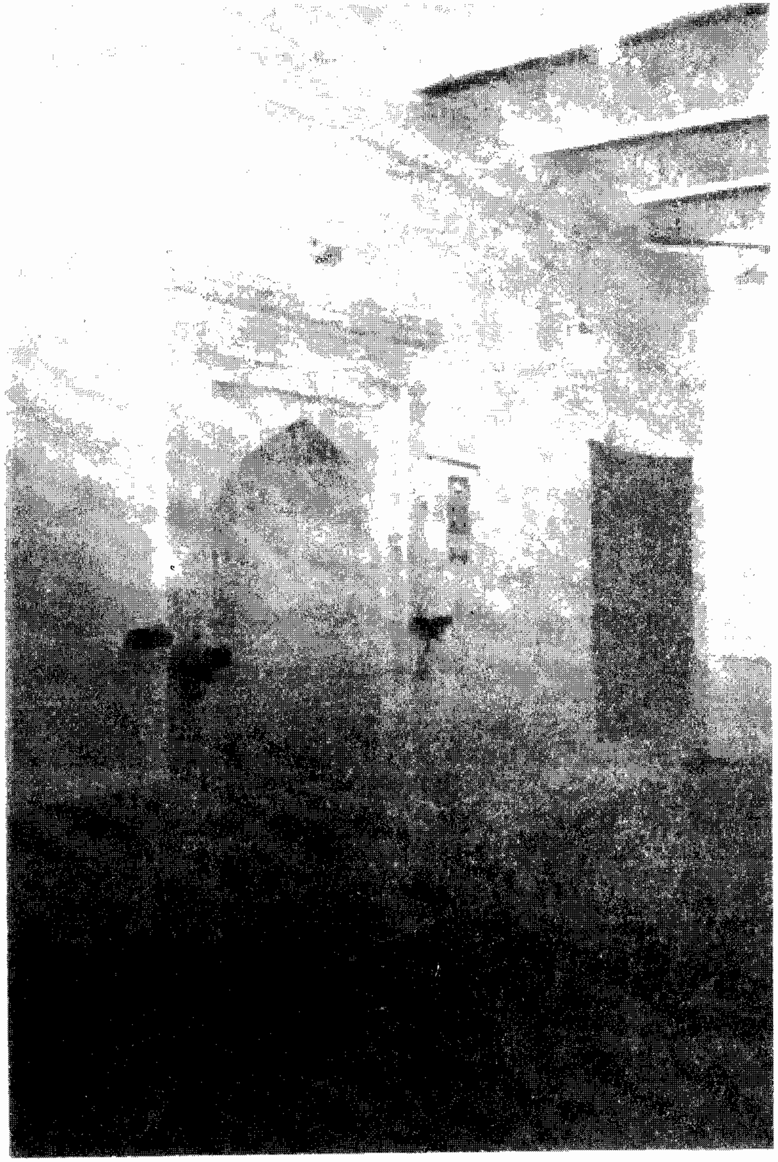

که سړی یم اول کارمي دوجــــــدان سو
چي وجدان پيداسو، تــــوله کاراسان سو
که وجدان وای جنګ به چيري و پرمخکه
که وجدان وای، خوښ به نه وم ستاپه ورکه
که وجدان وای تــــول حقوق به موادا وو
پردنيابه نه بډای اونـــــــــه ګدا وو
که وجدان وای زه اوته يو، يـــــوانسان
ولي زماکميس کرباس دئ، ستادا، سان (۱)
که وجدان وای عالم ټوله به يکسان وای
جلوه ګربه پـــــــردنياخوی دانسان وای
عمومي وفاق، وحـــــدت، خلت، رحمت
پرعالم بـــــــــه جلوه ګروو، نه زحمت
که وجدان وای، اســـلام کفربه له څه وو
ماوتابه ټول هغه کــــــــول چي ښه وو
که وجدان وای، نـــــــه مريي و، نه اغا
نه زه تاته وم په عـــــــــرض اوپه غوغا
عالم تــــــول بې وجداني دئ رسواکړی
هرسړي وجـــــــدان به طبع سوداکړی
طبايـــــــــع چي مختلف دي پيداسوي
هم هغه دي د عـــــــــــالم مقتداسوي

(۱) سان : يو ډول سپين سنګين ټوکر و چي دنارينه وو جامې يې ختي رغولې . ترکرباس يې جنسيت لوړ او نفيس و .

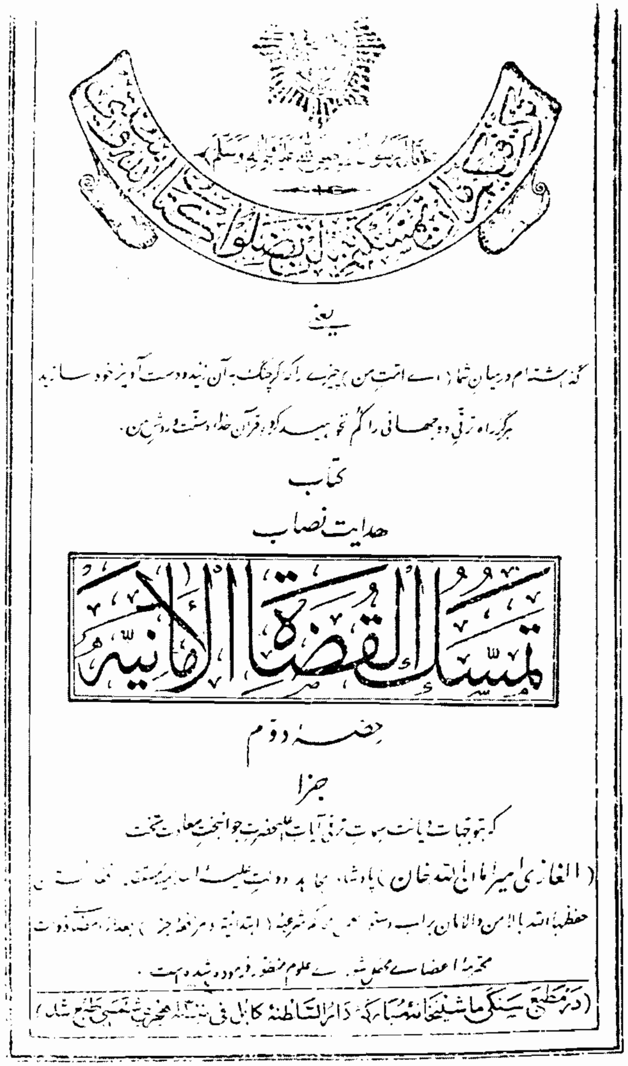
یعنی
کتاب
هدایت نصاب
تمسك القضاة الامانیه
حصه دوم
جزا

تمسك القضات الامانيه
دمولوي عبدالواسع شهيد تاليف

اگر صغیر باشد یا بسن بلوغ رسیده لیکن تحقق نشده باشد که مرد است یا
درصورت خطا دیت برعاقلۀ او لازم گردد ودرصورت عمد دیت از مال
لازم گردد (ذخیره)

(۱۱۱۱) هرکسی که در حد یا قصاص بقتل رسد اورا غسل وکفن
وبروے نماز خوانند (قدوری)

(۱۱۱۲) هرکس که قتیل در شهر یافته شود اورا نیز غسل دهند (دسا

(۱۱۱۳) هرکس که از بغات یا قطاع الطریق کشته شود بروے نماز
خواند چنانچه حضرت امیر المؤمنین علی ابن ابی طالب کرم الله وجهه بر بغا
نماز نیخواند (هدایه) .

المؤلف خادم العلماء
محمد عبد الواسع
قندهاري
عفی عنه
سنه ۱۳۴ هجري

تمسك القضات الامانیه
دوهمه برخه ـ وروستی مخ

مخامخ په دم قـــدم کي اختلاف سو
پرعالم چابیرنزاع سواوخـــــلاف سو
په علاج ددي طبعي خـــلاف کي یاره !
قوانین دعدالت راغــــــله سیاره
چي دافع دطبعي خلاف سي گـــــوره
وجدان وحدت پیدا کي لـــورد لــــوره
اوس معلوم سو، دوجدانه قانون دان دئ
بې قانون چي هرسړی دئ بې وجدان دئ
زه به خپل ظاهرباطن پرقانون عرض کړم
کې قبول کړه، ذووجدانه به ځان فرض کړم
اوکه ټول قانون غـــربي اوزه دشرق وم
دوجدان نوم مې حرام، که اهـل فرق وم
*****
چیري تلمه چیرته راغــــلم څه راکیږي
ترخبري پـــــــــوري بل خبریادیږي
مطلب داوچي ســـړي حکمت طلب دئ
سړی نه دئ څوك چي نه په دې مطلب دئ
حکمتونه دمخلوق هــــرگوره ډېردي
ترحساب اوترکتاب اوترشـــمارتیردي
هرسړی مکلف نه دئ پــــه دې واړو
نوبه اوس په ډېرطلب یوحکمت غـــواړو
حې منبع دسعادت د هـــــرانسان وي
نتیجه یې په معاش مـــعادیکسان وي

قاصرفکرمي په هره خوا جــــولان کي
چي پيداحکمت د نـــوع د انسان کي
په عالم کي بل شی نه رامعلـــوميږي
بې له دې چي (تعاون) يې نــوم ياديږي
که ته هم دعقل فکراعمـــال وکې(۱)
تخطی زماد قـــــاصرفکربه نه کې
شاوخواچي ســـعادت دانسان گورې
بې بهاد تـــــعاون به نه پلورې !
تعاون دئ چي اســـاس يې دمعاش
پرعالم کي پـــه حرمت اوصنعت فاش
تعاون دئ چي سړی هـــواپيماسو
تعاون دئ چي صانع سرپه هـــواسو
تعاون دئ چي اسرارتـــوله پيداسو
تعاون دئ چي ژراندگل پـــه خنداسو
تعاون دئ چي مطلوب يې ټول غالب کړه
تعاون دئ چي مطلوب يې ټول طالب کړه
الحاصل بې تـــعاونه د هـــم جنسو
هيڅوك هيڅ کولای نه سي له مـوږ انسو
داخبره هـــم تحقيق ده بې له شکه
هرانسان به عقيده لـــري په کلکه

(۱) وکې = وکړې

اوس نوځان ته وايم، تې هم په غوږواوره
(که دپلاربه مي وه ژرنده هم په وار؛ ده)
وهـــرچاته به مي وار، ورکاوه پلار
زما، نه ولي ســـوخطا دټولووار
ژرنده څرخوم د يـــوځان پرمشتك (۱)
څکه کئ تکـــرتکرمي خپل خبتك
نه له کوره نه له کلي پيتی غـــواړم
که څوك بږغ راوکي کوڼ سم، سرونغاړم
دخپل خيال اته اوږه مي دي په جوال کي
بادپه لاس، خاوري پرسريم په هرکال کي
بالااب د ژرندي ډك لـــه اوبوچوي
څرخ تيار، تيرهم پرسپور، گلوهم نه وي (۲)
ته سنگی و بالاسنگ دواړه الـــماس
اولس ټوله زمـــاد ژرندي په وسواس
ورته پروت بـــه دکلوکلوايروي(۳)
بلي ژرندي لـــه کې وړي بديې اثروي
زمانخوت له تـــعاونه په نفرت دئ
په کريابه ژرنده خـوښ داس فطرت دئ

(۱) منشك : دغنمو کوچنی جوال
(۲) مولوي مرحوم دکندهارپه ارغنداب کي جايداد او ژرنده درلودل. (گلو) به غـالبا داسهوان (ژرندگرى) نوم و .
(۳) اير = هغه غنم چي ژرندي ته داوړوکولو لپاره راوړل سوي وي .

اولس ټوله مي محروم کړله دې ژرندي
په نینوشپه تیروي وروڼـــــه اوخوندي
په یوه سرمي اتـــــــڼ دئ برپاکړی
یك جانه مي یـــواوړد صف دی درولی
په نخوت اوپه غرورد ځان خوشحال یم
چي وژرندي ته وګـــــورم په بل حال یم
ځنګه ښه واله ،څه ډول ، څه ښه کهې ده !(۱)
څه تاسنک څـه بالاسنک څه ټکټکي ده ! (۲)
څه ډب ډب یې دخــــــالي ډبروخیژي
پرپارچاوباندي اوبه ، څه ښه شوړیږي
فکرنسته چي حاصل دژرندي څه دئ
دبهاراوشوړشوری یې پــه څه ښه دئ
په مزدځای کي څـــــواوړه دي یاغنم
دجوال مزدمي اتـــــم دئ ، که لسم
څې کوم داډبــــــــــــهاری اوټك ټك
چي په ټوله ژرنده، نـــــه پایي موړك
هره ورځ مي تـــــــرپرون ډوډی لږیږي
دپرون غړی مي نن ځپتی کیږي (۳)

(۱) کهې : داوبوډم .
(۲) تاسنک دژرندي لاندنی پل او بالاسنک یې پورتنی پل دئ .
ټکټکی هغه لرګی دئ چي دژرندي دپله پر سر ورکول سوی وي او دپلونو دګرزېدو په وخت ټکهاری کوي او ژرندګری دهغه له بړغ څخه پوهیږي چي ژرنده فعاله ده .
(۳) غړی : پنډه غنمینه ډوډی ده چي غوړي دپاسهورباندي اچول سوي وي .
ځپتی : له پتیرو اوړوڅخه پخه سوې نازکه ډوډی ده .

که چاړغ وکئ چي داژرنده کـــــــرپابه
زه سوټي پرځرخوم ، کـــــــړم یې بې آبه
ځانځاني موجوده کړې هــــــــرسړي ده
زه دځان یم، ته دځان ، دا مـــومردي ده
سرچشمه د ســــــــــعادت، تعاون پاته
زه وتاتـــــه وام چپ، اوته ومـــــــــاته
په سکوت سکوت کي، دین دنیاخطاسوه
نه حرفت نه مــــــوصنعت نه موعطاسوه
وپلاني اخندته مــــــــه وایه چي بدکړې
پلاني خان ته به په څــــوایي چي ردکړې
نوي ځوان کله طاقت لـــــــــــري د پند
زوړ بوډا خــــــــوارکی څه کوې بې خوند
لویه ږیره له هلـــــــــــــکه سره لوبږي
پرې یې ږده خپلي بازی تـــــه نه شرمیږي
په جنکیودي څـــــــه کاردئ اې بېکاره!
په څـــــــــــــوانانوښځومه سې خبرداره
ادې ګاني دي حـــــــــــقداري پر موړټولو
که دوی بدکوي موړ ټوله بې (۱) ښه بولو
زوروور تـــــــــه لاهم څوك رښتیاویناکي
لبونی وي مکرځـــــــــــــان په مبتلاکي

(۱) بې = به یې

صم بکم عمي فــــــهم لايهتدون(۱)
وړی ، تږی ، خــوار و زار،مطلوب ، زبون
حسن وقبح له مـــــاورك سوه لېونی يم
زيان وګټه راته يوســـــــوه بهولي يم
تعاون له قبيلې ، له قـــــومه ورك سو
لوبي ړيري، مګرکارمـــــــود هلك سو
زه پخپله دغفلت په خـــــوب ويده يم
د نخوت شراب مي څښلي ســـــرګنده يم
بل څوك نسته چي ارام ارام مي ويښ کي(۲)
پرتندي مي راپټی دعـــــلاج سريښ کي
زماخــــــــوب بولي سراسرګټه دخان
اقـــــربا او اعــــــزه او ټـول خپلوان
وجدان نسته چي معلوم کړي چي زه څوك يم
دکم سازد تـــــــراني دپاره کوك يم
زما تعطيل، غفلت، نخوت، که څه يوان دئ
دعـــــالم عالم ، مادي معنوي زيان دئ
ستادي زهـــــــرسي خواره اې زماقريبه!
چي په ځان دي يوعــــالم کئ بې نصيبه
لوی دښمن زمـــــــاوځانته يې اې ياره !
په چم چم دي کړم هــــــلاك زمادلداره

(۱) .صم بکم عمی فهم لايرجعون (سوره بقره ۱۸ آيت) او صم بکم عمی فهم لايعقلون (سوره بقره ۱۷۱ آيت) ته اشاره ده . يعنی کانه ، کونګی ، ړانده دوی لارنه مومي . (۲) کي = کړي

زه ويده يم ته پـــــــرماللووي وايي!
زه هلاك ابدي سوم، تـــــه مي ستايې!
که زه ويښ سوم پـــــه والله مي دئ قسم
چي په اورکي به دي پښوکي ومـــــروړم
مابه څوك ويښ کي يارانــــــوالغياث
فرصت دېرتېرسو، خوانانـــــوالغياث
څه سوه اهل دحــــــــکمت د تعاون
چي خپل خــــان يې وي هېرکړی لاپرون
زماپـــــــه ويښه کي فداکي داخپل ځان
زمـــــاپه ګټه کي قبول کي(۱) هرڅه زيان
کارخانه د تـــــــعاون راته برپاکي(۲)
په برقي قوه ماويل کي ، بيامي ماکي(۳)
يوهنداره مـــــــاته راکي راست نمايشه
چي ښکاره کي مـــــاته ځان ، بې ارايشه
د نخوت اود غـــــــرورله رنګه پاك
راته ونېيي زمـــــاځان او زمـــاادراك
که مي وليدمخ پـــــه داسي يوهنداره
تجلي به مي وګـــــــوري واردواره

(۱) کي = کړي

(۲) کي = کړي

زه طلب ددې هنداري کـــــړم له تاسي
دبلا (١) له کوره، ماکه څــوك وباسي
زه به لمرسم ټول جهان پــــــه کړم رڼا
تاريکه بـــــــه پاته نسي پردنيا
داهنداره دهرچاپه کــــورکي سته ده
مګرداچي پــــــه زنګاروا‌غشته ده
زنګارځه دي خـــــانخاني خپل مطلبي
زه اخوند، ته سوې اغا، دا ســوه بي بي
په قانون دتـــــــــعاون انساني
نه اخوند، نه اغــــــا، نه خانخاني
که تاښه کول، زه ستافــــــرمانبرداريم
پخپل سرومال ولاړ، اوفــــــداکاريم
که مابدکول تــــــه هيڅ نه يې معذور
څوچي زمـــــابدي له مانه نکړې دور
خان ومال، اولاد په ټول زماپه تهذيب کې
صدقه کړي، زمابه هرڅه په نصيب کې(٢)
که داباب د تعاون پـــرعالم خلاص سي
بديهي ده چي سړي به تـــول خواص سي
تعاون په عـــــقلاوکي اساس دئ
بياهمت پــــه تعاون کي زموږ په لاس دئ

(١) دبلا- دکندهارمحلي وراشه ده ،يعني زما بې په څه ، (بمه چه - پارسی)

(٢) کې = کړې

هرقــــــدرچي ترقي ده په دنياکي
تـــــعاون هغه قدردئ په اداکي
دابنکاره چي تـــــعاون انساني
هم په دين اودنيانلـــــري ثاني
نوپښتونه! دابخت ته اول وغــواړه
زماخوار، ودې ويناتــــه کښېږده غاړه
زموږ په کـــورکي يوهنداره ده زړه
هيڅ زنګار ورته لارنلــــري رڼه
هرشی ښه پکښې معلوم دئ په تحقيق
د سباحـــــال يې پرون کړی تصديق
له پلرو راپاته سوې ده لــــه فخره
اوپه دورکي پرته، زماپــــه بخره
زمـــــايوازي هيڅ قوه نه په رسيږي
دمړومـــــرانه غواړي چي جګيږي
راسه کښې يې ږدو پرسرد لـورچارسو
ټول عالم پکښې وګوروله چارسو (١)
پټ ولغ بـــــه رابنکاره سي له دورا
نروښځه پـــــه معلوم سي اشکارا
ګټه، زيان بـــه افتابي سي وجهان ته
هم غالب، مغلوب به ووزي وعيان ته

(١) له لومړي چارسو څخه مراد دکندهار دښار مرکز د چارسو چوك دئ او له دوهمه يې مطلب څلور خواوي دي . دتام تجنيس صنعت دئ .

وظیفه د تـــعاون به موږ رخای سي
دانسان افراد بـه ټوله خوشنمای سي
صلح کل اوتــرقي چي څه ممکن وي
دعالم دپاره هــرڅه چي محسن وي
داهنداري(۱) پـه رښتیاومورته نمایي
هرچي وایي، دروغ نسته، رشتیاوایي
داجهان گـــرده صدقه تردي هنداره
چي ښکاره بـه کړي وموږته سمه لاره
« قندهار۱۶جدي ۱۳۰۵ ش »

ددغي منظومې په باب زموږدزماني مشرليکوال اروابناد محمدصدیق روهي لیکي«دوجدان په باب دمولوي عبدالواسع کندهاري نظریه دده دژوندفلسفي تفکرزیږنده ده» اروابناد روهي د وجدان په باب دفیلسوفانونظرونه راوړي اووایي چي دځینوپه نظروجدان دانسان فطري صفت اودځینوپه عقیده بیافطري صفت نه دئ بلکه په ټولنه کي دانسان په موقف اړه لري. البته ددې خبري سپیناوی زمادلیکني تربحث وتلې خبره ده ، خوداروابنادروهي په نزد وجدان دمولوي عبدالواسع په نظرهم دانسان فطري خاصیت نه دئ چي دشهودي مکتب پلویان بیادانظریه نه مني . (۲)

---

(۱) هنداري ـ هنداره يې

(۲) روهي ـ محمد صدیق ـ دپښتوادبیاتوتاریخ (معاصره دوره) دانش کتابتون پېښور ۱۹۹۹ م ۸۰ـ۹۷ مخونه .

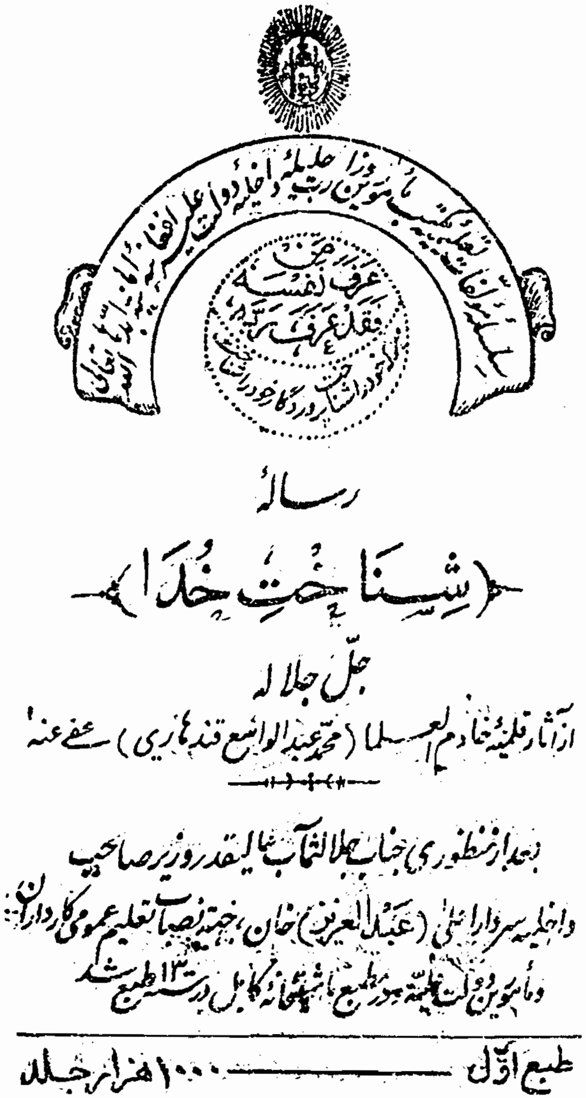
رساله
(شناخت خدا)
جل جلاله
از آثار قلمیهٔ خادم العلما (محمد عبدالواسع قندهاری) عفی عنه
بعد از منظوری جناب جلالتمآب عالیقدر وزیر صاحب
داخلیه سردار عالی (عبدالعزیز) خان، بجهت نصاب تعلیم عمومی کارداران
ومامورین دولت علیه بمطبع ماشینخانهٔ کابل در سنه ۱۳۰۳ طبع شد

طبع اول ـــــــ ۱۰۰۰ هزار جلد

اروابنادمولوي عبدالواسع دخپل وخت يوزړه ورخطيب و. داسلامي احکامواوارشاداتودبيان په وخت کې دچاپروانه ساتله حقايق يې بې پردې بيانول. دجمعې په ورځوکي به يې دکابل په پل خشتي مسجدکي تبليغ کاوه. وايي چي د۱۳۰۳ ش کال په يوه جمعه يې دخطبې په ترځ کي يې داولوالامردلياقت اوپوهي په اړه بيان ورکړ اووې ويل "په سياست اوجهانداری کي هغه څوك د مشرى اوتقليدوړدئ، چي په دغواصولوښه پوهيږي اوپوره عالم اوماهروي... که کارنااهل اوناپوه ته وسپارل سي، پرمخ نه بلکي وراني خيني پيښيږي." (۱) داخبره دده دمخالفينوله خواپاچاته بل رازتعبيرسوه اومولوي يې د پاچاپه نزد دهغه دمخالف په توگه معرفي کړ(۲). په داسي حال کي چي مولوي مرحوم داماني دورې دټولواصلاحاتوعملي اونظري مرستندوی اوحامي و. پاچايې دتوقيف امرورکړ اودکابل په توقيف خانه کي يې بندي کړ. دوه کاله وروسته کله چي اعليحضرت امان الله شاه دکندهارپه دوره دهغه ولايت دچارودتفتيش په نيت ولاړدکندهاردمعارفوچاري يې دېري خوښي سوې او د کندهار معارفود مديراروابناد مولوي صالح محمدهوتك له اجراآتوڅخه يې پوره رضايت څرګندکړ. مولوي صالح محمدهوتك په دغه وخت کي د اروابنادمولوي

---

(۱) افغان ياد.... ۸ مخ . (۲) ددغه ناوړه اومغرضانه راپورونواغېزه مړوداروابنادمولوي اوپاچاامان الله شاه ترمنځ په اړيکوکي هغه وخت ښه ليدلای سو چي دپغمان لويه جرگه راوغوښتل سوه (۱۳۰۲ ش) په دغه جرګه کي دوخت پاچاترخپلوخينواصلاحاتوتېرسواوکله چي به اروابنادمولوي دهغويه تفسيراودمخالفينوپه خواب کي څه ويل پاچابه دمحافظه کارواومخالفينوپلوي کاوه .
(وګورئ : رويداد لويه جرګهٔ دارالسلطنهٔ کابل ـ صفحات ۱۳۱ ـ ۱۵۲ ـ ۱۸۴ ـ ۱۸۵)

عبدالواسع دماشوم زوی (عبدالله) په لاس د هغه د پلار دخوشي کېدوعریضه ورورلندي کړه اوپاچایي سمدلاسه دخوشي کېدوامرورکړ. اروابنادمولوي عبدالواسع له بندي خانې څخه ترایله کېدووروسته له کابله کندهارته ولاړاودعمرترپایه پوري هورې و.

د امیرامان الله شاه روڼه دوره په یوې تراژیدۍ پای ته ورسېده . د هیواد چاري ، دوطن ددښمنانوپه لمسون دیوه جاهل اوناپوه شخص په مشري د غلواداړه مارانوېوي لاسي تـه وسپارلې سوي (۱۳۰۷ ش) مولوي عبدالواسع دکندهارولایت ګن شمېر علما او دیني لاربنوونکي او اعیان دامان الله خان په پلوي دیوې فتوا صادرېدو ته را وبلل . یوه اعلامیه یې د « اعلامیهٔ مجلس اعیان قندهار » په نامه د طلوع افغان اخبارد اتم کال په دوهمه ګڼه کي خپره کړه چي ده پخپله او نورومشرانو لاسلیك کړې وه . بله یې د « فتوای علمای عظام » په نامه دهماغه اخبار په اتمه ګڼه کي نشر کړه چي دده په ګډون اووه ویشتو تنو جیدو علماوو لاسلیك کړې وه (۱) په دغه فتواکي د"بچه سقاء رژیم یومتغلب اومرتجع

(۱) پر فتوا باندي دغه لاسلیکونه سته : جمال الدین اخندزاده ساکزی ، ملا محمد عمر اخندزاده هوتك ، ملا بهاء الدین دمیرهزار جامع خطیب (دنوموړي ورارہ کمال اخندزاده نومېدی چي په کندهار کي بې تر ورروستیو کلونو پوري د وکیل الدعوا کار کاوه) ، ملا عبدالله (دملافرح الدین اخند لمسی) ، عبدالحـــمید اخندزاده (متولي) ، محمد علی صاحبزاده هوتك (دذاکر له صاحبزاده ګانو څخه) ، عبدالودود اخندزاده مشهور په توراغا (نوموړی د مرحوم عبدالباقي صاحبزاده زوی و . مرحوم عبدالباقی صاحبزاده دذاکر شریف په صاحبزاده ګانو کي ډېر درونډ مقام درلود . په ۱۳۰۲ ش کال د قوس پر خلرمه دچارشنبې په ورځ وفات سوی دئ . دکندهار طلوع افغان اخبار یې د مړیني خبرخپورکړ او د « حضرت اجل جناب مستطاب ، قدوه السالکین ، زبده العارفین ، صاحب الفضل والکمالات ، مالك الخرق والکرامات ، عالم بینظیر ، کامل روشن ضمیر ... سرحلقهٔ سالکان مسلك نقشبندی درقندهار .... » په درنوالقابو یاد کړی و) ، (پاته په راتلونکي مخ کي)

اوناأهل باغي باغي رژیم" وبلل سو(۱) کله چي دغي باغي ډلي د ۱۳۰۸ ش کال په دوبي کي کندهارونیو ، مولوي عبدالواسع یې داماني رژیم دپلوۍ په جرم کابل ته څنځیر و زولانه بوت اود"بچه سقاو" په امرېي دکابل په سیاه سنګ کي له والي علي احمدخان سره یوځای(۲) په توپ کي والوزاوه .

علامه حبیبي لیکي کله چي یې مولوي عبدالواسع کابل ته راووست "بچه سقاوورته وویل چي تاپرمادکفرحکم کړی دئ . نوځکه تاوژنم . مولوي په لوړ ږغ جواب ورکړ چي استغفرالله! زه پراهل قبله دکفرحکم نه کوم. مګرته خوقاطع الطریق یې ، بایدلاس و پښه دي شرعا پرې سي." (۳)

دتېر مخ دحاشیې پاته برخه :

ملاعبدالشکور بارکزی (پخوانی قاضی القضات) ،ملا احمدجان الکوزی (دشاه جامع خطیب) ، سیدمحمداسلم ، غلام دستګیر اخندزاده پوپلزی ، عبدالقیوم الیزی (دمرافعې قاضي) ، ملاغلام محی الدین ، نظر محمد (دابتداییه محکمې لومړی مفتي ، زوی یې وکیل صاحب نورمحمدخان دئ چي اوس په کابل کي اوسي) ، محمد جان ساکزی (دابتداییه محکمې مفتي) ، خواجه محمد هوتك (د ابتداییه محکمې قاضي) ، محمد محسن مفتی (نورزی) ، جمعه خان مفتي ، عبدالرزاق اخندزاده الکوزی ، ملاعبدالحسین ، ملامحمدنذیر ، ملاصالح محمد کاکړ ، خیرمحمد اخندزاده توخی(د مشهور مفسرعالم علی محمد اخندزاده زوی . علی محمد اخندزاده د ۱۳۰۴ ش کال داسد پرنهمه دشنبې په ورځ وفات سوی دئ . خبر یې د طلوع افغان د څلرم کال په ۴۹ ګڼه کي خپورسوی دئ) ، ملاعبدالله کاکړ (دکالیزو کوخې اوسېدونکی) ، زوی یې ملا سعدالله نومېدی د کتابو سوداګر و) ، ملا شرف الدین اخند لودین (دکندهار مشهور مفسر او دخپل وخت ستر عالم) او نصرالدین .

(۱) افغان یاد ـ ۹ مخ ـ کابل ـ ۱۳۶۰ ش

(۲) والی علي احمدخان دلویناب خوشدل خان زوی و چي دغازي امان الله خان دسلطنت ترسقوط وروسته په جلال اباد کي پاچهي اعلان کړې وه .

(۳) افغان یادـــ ۸ مخ . دغه مطلب میرمحمدصدیق فرهنګ په (افغانستان در پنج قرن اخیر) جلددوم ۵۸۳ کي هم دعبارت په لږ څه بدلون راوړی دئ .

دمولوي عبدالواسع دري زامن (م.عبدالخالق واسعي ، عبدالباري واسعي او عبدالله) او اووه لوڼي پاته سوي . مېرمن يې دکندهارله يوي معززي کورنۍ څخه وه دميرزاجان محمدخان هوتك خورکېده . لوڼي يې چي ټولي نهايت پرهېزګاري، قرآن خواني اوعالمي پښتني وي چي د هيواد د نامتو عالمانواوپوهانوپه کوروواده سوي وي .يوه لوريې د اروانباد قاضي عبدالصمدخان کاکړ(۱) مېرمن وه ، بله لوريې د ياقوت السيردمولف مولوي عبدالحق خروټي په کورنی کي داروانباد محمدقاسم اخونزاده عطار(۲) مېرمن کېدله . دريمه يې د پښتو ژبي دخواخوږي خدمتګاراروانبادمولوي صالح محمد هوتك مېرمن(۳) څلرمه يې د هيواددنامتوعالم اوفاضل اروانباد مولوي محمدامين خوګيانۍ (۴) مېرمن اوپنځمه يې دمحمدانورخان پوپلزي مېرمن وه .(۵) مشره لوريې په لالا محمد سعيد اوکشره لوريې د حاجي سلطان محمد هوتك (مشهورپه لالوجان) واده وه .(۶)

---

(۱) قاضي عبدالصمدخان کاکړ (۱۲۶۶ ـ ۱۳۳۸ ش) د فيض محمد اخندزاده زوی او سيف الله اخندزاده لمسی کېدی چي دخپل وخت تکړه عالم . فصيح اوخطيب و . څه موده يې دقضا وظيفه هم کړې وه .د ويښ زلميانوپه نهضت کي يې دغړيتوب له امله څوکاله سياسي بندکاللي و .په پښتو اوپارسي يې دنظم ونثر آثاردهيوادپه نشراتوکي خپاره سوي دي .

(۲) اروانباد محمدقاسم اخندزاده خروټی دکندهار دخروټودکوڅي ويوې علمي کورنی ته منسوب و چي دکندهار په هرات بازارکي يې دعطاری دوکان درلود . نهايت شريف اوپرهېزکاره سړی و . زوی يې خوانيمرګ عبدالغفورعطار (مړ) دلوړو تحصيلاتو څښتن او منور زلمی و .

(۳) (۴) مولوي صالح محمد هوتك اومولوي محمدامين خوګيانی هغه سترشخصيتونه دي چي دعلمي کارنامويه باب يې دهيواد دعلم و فرهنګ څښتنانوپه لسګونوکتابونوکي خورا زيات مطالب کښلي دي اودبيامعرفی محتاج نه دي . (۵) محمد انور خان پوپلزی ډېر معزز او مهذب سړی و چي دکندهار دارغندوا ولسوالی د باباصاحب په کلي کي اوسېدی . (۶) حاجي سلطان محمد هوتك د مرحوم ميرزاجان محمدخان هوتك زوی دئ چي اوس په کندهارکي اوسي .

مولوي عبدالرب

مولوي عبدالرب دمولوي عبدالروف کاکړدوهم زوی اودمولوي عبدالواسع شهيدکشروروروچي د۱۲۹۵ هـ ق په شاوخواکي په کندهارکي زېږېدلی دئ . (۱) مروج علوم يې دخپلي کورنی په فرهنګي ماحول کي لوستي اوپه فقه، تفسير، حديث، فلسفه، منطق، اوحکمت کي داستادۍ درجي ته رسېدلی و. کله چي په هيواد دمشروطه غورځنګ مبارزي تودي وې، مولوي عبدالرب هم پکښي برخه درلوده اوپه همدې سبب له خپل مشروروروړمولوي عبدالواسع سره يوځای بندي سوی هم وخواميرحبيب الله يې دپلاردعلمي مقام ددرناوی په خاطردخوشي کېدلو امر ورکړ.

مولوي عبدالرب داميرحبيب الله خان (سراج الملت والدين) دحضورملااوپه سفروحضرکي ورسره ملګری و. اودهغه پرځنګ يې دکابل په مکاتبواودارالمعلمين کي دښوونکي په توګه وظيفې هم پرمخ بېولي دي . دغه راز يې له محمودطرزي سره په سراج الاخبارکي قلمي همکاري کوله اودعلامه حبيبي مرحوم دخولي خبره ده چي "ديني مضامين يې په اسلاميه فلسفه کي دتحقيق په نوی سبك خپرول".(۲)

---

(۱) په "افريده های مهجورعلامه حبيبي" کي يې دتولدکال ۱۲۹۴ ، ق ښوول سوی دئ .

(۲) جنبش مشروطيت ـ ۳۰ مخ ـ چاپ ۱۹۹۹

مولوي عبدالرب دجلال آبادپه هغه سفرکي له اميرحبيب الله خان سره ملگرى وچي پکښي نوموړي اميرووژل سو (۲۱ فبروري۱۹۱۹ م ۱۸ جمادي الاول ۱۳۳۷ ق) اوعجيب تصادف داوچي مولوي مرحوم په هماغه شپه په جلال آبادکي دلويى توبي په وجه وفات اوهوري ښخ سو.

دوفات په باب يې د"امان افغان" جريدې داسي کښلي و"جناب مستطاب مولوي عبدالرب خان مديرمکاتب ابتداييه ودارالمعلمين وملاى حضوراعليحضرت شهيد، که درمکتب حبيبيه ومکاتب ابتداييه خدماتي نماياني انجام داده بود، بمرض محرقه درجلال آباد گرفتاروآخرسرسام شده ، برحمت حق پيوستند... حقيقتا يك ضايعه بزرگ علميست ...كه بارحلت ايشان مقام رياست شريعت درمملكت خالي ماند....". (۱)

مولوي عبدالرب دتاليفاتوڅښتن عالم دئ چي زياتره تاليفات يې ددرسي مقصدونوله پاره په دري ژبه کړي دي . په دې ډول:

۱ ـ سراج العقايد ـ دپنځم ټولگى له پاره ـ دکابل چاپ

۲ ـ دينيات څلورټوکه ـ دکابل چاپ له لومړى ټولگى څخه ترڅلورم ټولگى پوري.

۳ـ اطاعت اولوالامر (دکابل چاپ) . دارساله وروسته دمولوي صالح محمد هوتك له خوا په پښتوترجمه اوچاپ سوه (۱۳۳۴ ق ـ ماشينخانه دارالسلطنه کابل مطبعه سنگى)

۴ ـ سراج القضات ـ خطي

(۱) جنبش مشروطيت ۳۱ مخ ـ چاپ ۱۹۹۹ (امان افغان ص۱۰ شماره اول۲۲ حمل ۱۲۹۸ ش)

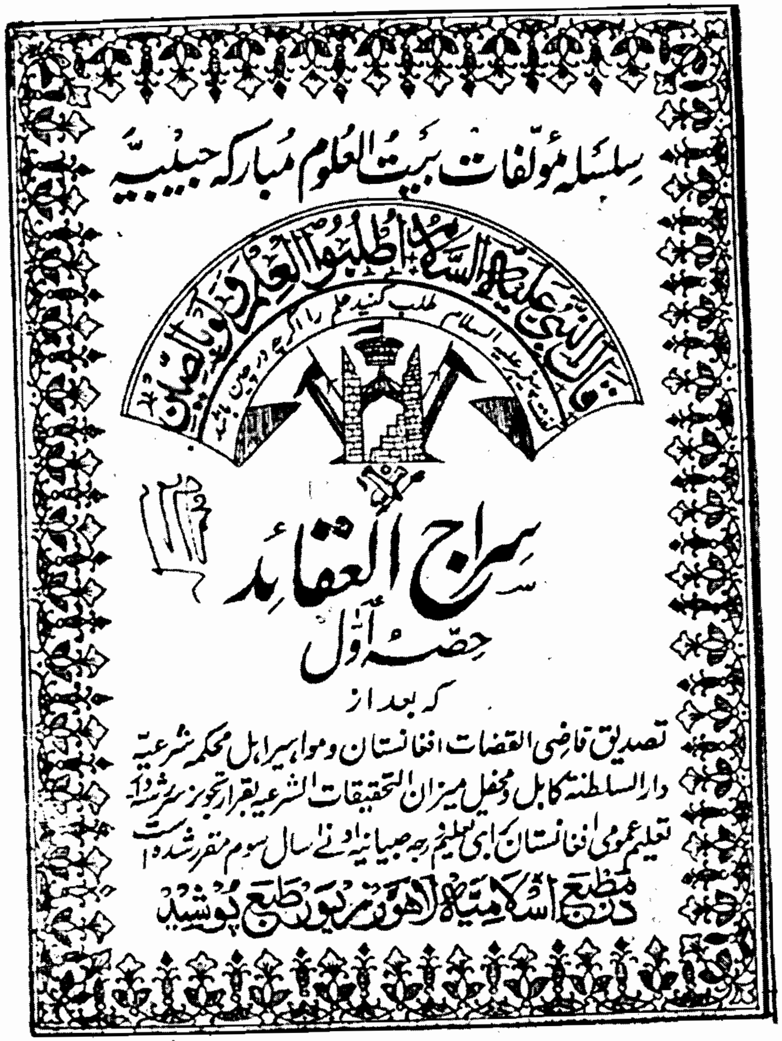
سلسله مؤلفات بيت العلوم مباركه حبيبيه
سراج العقائد
حصه اول
که بعد از
تصديق قاضي القضات افغانستان وموا هير اهل محکمه شرعيه
دار السلطنه کابل ومحفل ميزان التحقيقات الشرعيه بقرار تجويز سررشته
تعليم عمومى افغانستان براى تعليم رجه صبيانيه ادنى سال سوم مقرر شده است
در مطبع اسلاميه لاهور زيور طبع پوشيد

سراج العقايد

دمولوي عبدالرب ليکنه

۵ ـ مقدمه فلسفه اسلامیه خطي

۶ ـ سراج السیر . دلاهورچاپ

۷ ـ سراج الفقه .دوه ټوکه دکابل چاپ ۱۳۳۱ ق

۸ ـ.په سراج الاخبارکي دتفسیراواسلامي فلسفې په باب یوشمېرمقالي

۹ ـ سراج الاحکام په اسلامي فقه کي دکابل چاپ

خواهان اجرای هنر و کیش است و ختم کلام بر دعای مزید عمر و اقبال این خسرو کامگار و خدیو نامدار میرود

ای در بقای عمر تو خیرِ جهانیان
باقی مباد آنکه نخواهد بقای تو

المؤلف حقیر قلیل الفهم کثیر التقصیر
عبد الرب عفی الله عنه

مولانا عبدالخالق واسعي

اروابناد مولانا عبدالخالق واسعي چي دشهيد مولوي عبدالواسع اخندزاده مشرزوی دمولوي عبدالروف لمسی ، د عبدالرحيم اخندزاده کړوسی اود علامه حبواخندزاده کودی کيږي، دکندهاريومشهورعالم اوليکوال اودقرآن حافظ و. په ۱۳۱۹ ق کال دکندهاربناردباميزوپه کوځه کي زيږيدلی دئ . مرحوم واسعي صاحب مروج علوم يې له خپل پلارڅخه لوستي اودعلامه عبدالحی حبيبي هم سبق و په عربي علوموپه تېره بيالغاتوکي لوی لاس درلود .

په اماني دوره کي يې رسمي ماموريت پيل کړ (۱۳۰۰ هـ ش) اودقضاتودمکتب ښوونکی سو. دغه رازيې دکندهاردګنج په ښوونځي اوپه متوسطه مکتب کي هم دښوونکي په توګه وظيفه سرته رسولې ده . اروابنادواسعي صاحب د"پښتومرکې" غړی واودکندهارادبي انجمن له جوړېدوسره سم يې (۱۳۱۱ جدي هـ ش) دهغه غړيتوب هم ترلاسه کړ .

دغه رازيې دانيس جريدې دليکيني د هيات د غړي په تـــوګه (۱۳۲۰ ش) ، وروسته دمطبوعاتوپه مستقل رياست کي داژانس دپښتودارالترجمې دمديرپه حيث وظيفې سرته رسولې دي. په ۱۳۲۲ ش کي دپښتوټولني غړی سو اوکندهارته ولاړ. هورې يې دکندهارپه مطبوعاتوکي دمرستيال په توګه اوپه احمدشاه بابا لېسه کي دمنطق اوادبياتودښوونکي په توګه کارکړی دئ .

اروابناد عبدالخالق واسعي

په ۱۳۳۰ ش کال یې د "وروروږغ" په نامه مجله چلوله(۱) اوله ۱۳۳۵ ش کال وروسته یې په پښتوټولنه کې دلغاتودمدیرپه توګه دنده درلوده .

داروانښادواسعي صاحب وروستی دنده په مشرانوجرګه دکندهاردسناتورپه توګه وه. ترتقاعدوروسته کندهارته ولاړاوهورې په خپله پلرنی مېنه کې واړول اود ثورترفاجعې پورې په کندهارکې و. اروانښاد واسعي صاحب په همدغه وخت کې چې دعمرېې ډېر کلونه تېرسوې وو، دقرآن عظیم حفظ ته ملاوتړله اوټول قرآن یې حفظ کړ. په دغه وخت کې یې دخپل پلرنې مسجدامامت هم کاوه .

واسعي صاحب ډېرمجلس آرایه سړی و. په خبروکې یې پندونه اوترېوې اندازې ظرافتونه هم و.

پرارواښادواسعي صاحب باندې دژوندډېرې سړې وتودې راغلې وې . په سقوي دوره کې چې یې پلار شهیدعبدالواسع اخندزاده داماني نهضت دپلویتوب په جرم په توپ کې والوزول سو، دی هم په کندهارکې دسقوي عمالوله خوا له مولوي صالح محمدهوتك سره یوځای توقیف اوهورې یې په مرګوني توګه ووهل سو ، خوان زوی یې (عبدالنافع) ورته خوانیمرګ سو، دمولوي صالح محمد هوتك دجنازې له بدرګې سره یې دکابل دهوایی ډګر پرلار موټر

---

(۱) وروروږغ مجله دپښتونستان دموضوع په ملاتړ په کندهارکې خپره سوه (۱۳۲۹ ش ددلوی ۱۵) موسس یې عبدالخالق واسعي اوهمکاران یې نظرمحمداخك، محمدابراهیم خواخوږی، ریدی ، عبدالروف مخلص، غلام محی دالدین ایوبي، محمدناصرنصرت اوارواښادخادم و. دامجله صرف دوې کنې خپره سوې ده . (پښتوخپروني ـ حبیب الله رفیع ـ لومړی ټوك ۱۳۵۶ ه)

تصادم وکړ ـ مېرمن ، زوی ، لور .. يې ځای پرځای مړه سول . بل ځوان زوی (ګلالی) يې په امريکاکي ترورسو اوجنازه يې کندهارته راوړل سوه چې دده پخپل لاس ښخه سوه . دريم ځوان زوی يې په امريکاکي له يوې معمولي ناروغي مړ اوځوانيمرګ سو.

ددې ټولومصايبوزغم يې ديوه معتقدمسلمان پښتانه په توګه وکړ اوشکايت يې چاوانه ورېد.

اروابناد واسعي ته دروسي طاعون دراتګ له امله کندهار اور سواوکابل ته وکوچېد . په کابل کي يې دخيرخاني مېني په لومړی برخه کي کورونيواوترمرګه پکښې واوسېد.

په۱۳۶۰ ش کال کي دزړه حمله پرراغله اوپه ابن سيناروغتون کي يوه ورخ بسترسو. پرناروغي يې زه (هوتک) حاضروم . دمرګ شولي اودزړه دحملې دردونه يې په مېړانه وزغمل اودهماغي ورځي په مازيګرکي يې پورپړې کړ اووفات سو، خدای دې وبخښي.

اروابنادواسعي صاحب په عربي ژبه کي دلوی لاس لرلوپه وجه له دغي ژبي څخه ډېري ترجمې کړي دي چې زياتره يې ناچاپي پاته اودپښتوټولني په ارشيف کي خوندي دي.

دمصري عالم سعدزغلول (جوامع الكلام) يې په پښتواړولی اونوم يې (بشپړه وېناوي) پرايښی دئ .

دفرانسوي يوه ګوستاولوبون مشهوراثر (روح الاجتماع) يې له عربي څخه په پښتوترجمه کړی دئ (ناچاپ)

روح الاعتدال له عربي څخه په پښتوژبا ، لی ئ .. ـ عمل يې په فرانسوي ژبله ليکل سوی اوبيا انګرېزي ته اړول سوی اوله هغه

څخه يې عربي ته ترجمه کړی دئ . (ناچاپ)

روح التربيه له عربي څخه پښتوژباړه (ناچاپ)

الصحافه له عربي څخه پښتوژباړه (ناچاپ) مولف يې مصري عالم محمودسمهاني دی.

حصون حميديه له عربي څخه پښتوژباړلی دئ .داکتاب چې داسلامي عقايدوبيان پکښې دئ په عربي ژبه ديوه ترکي عالم په قلم ليکل سوی دئ . (ناچاپ)

"نړۍ په دوه زرم کال کي" له عربي څخه پښتوته رااړول سوی اوپه ۱۳۳۶ ش کال پښتوټولني چاپ کړی دئ

شخصيت څنګه وده کوي؟ له عربي څخه پښتوته ترجمه کړی اوپه ۱۳۴۰ ش کال دپښتوټولني له خواخپورسوی دئ .

په تاليفاتوکي يې يواثرد"پښتومتعدي مصدرونو" مجموعه ده . دااثريې د"پښتومرکې" له پاره ليکلی و اوددغی مرکې د نورو اثاروپه شان ورک سوی دئ

د"پښتوخودآموز" دمتلونوبرخه هم دده له خواليکل سوېده دغه اثرپه کندهارکي چاپ سوی دئ .

د"پښتني دودونه" دکتاب دکندهاربرخه يې هم ليکلې ده (۱) .

اروابنادواسعي دقاموسونوپه باب ځيني مبتکري ليکني کړي دي چې دښاغلي عبدالحکيم هلالي په قول « ترنني ورځي پوري دپښتوقاموس ليکني د تيوری په برخه کي بې د عبدالخالق

---

(۱) پښتني دودونه په ۱۳۳۶ ش کال دپښتوټولني دادبياتودڅانګي له خوا خپورسوی دئ . په ليکلوکي يې پراروابنادواسعي سربېره محمد ګلاب ننګرهاري ، محمدابراهيم ثابت او محمدعالم اتمان برخه اخيستې ده .

واسعي له څو تحقیقي مقالوځخه ، په افغانستان کي بل چا څه نه دي لیکلي . واسعي دپښتو شعري او ادبي قاموس تر عنوان لاندي یولړ علمي او تحقیقي څېړني کړي چي په کابل مجله کې خپرې شوي دي » . (۱)

دغه رازیي له کندهارځخه دخپرېدونکي مجلې" پښتو " سره پراخه قلمي هکاري درلوده . ددغي مجلې د"اجتماعیات" ترلوی عنوان لاندي یې د"اولسي ژوند " په نامه لیکنې خپرې سوېدي. دپښتومجلې د"اجتماعیات" په برخه کي دکندهاردپښتوانجمن نوروغړوهم برخه اخیستي ده.(۲)

واسعي صاحب په شعرهم گوتي وهلې خوپاللی یې نه دئ دشعرنمونه یې له "اوسني لیکوال" څخه رااخلو

تیاره اوښکلا

تل یې وگــــــوره چي تیاره اوښکلا
دوه عنوانــونه دغـــــروب پرکتاب
څیرورته گــــوره چه ښکلاهرمابښام
له تــــــابېلیرې دتیاروپه حجاب
تــوله نړی باندي آرام شي حـــــاکم
چه لمرپښه کښېږدي دغروب پررکاب

(۱) هلالی ـ دکتورعبدالحکیم ـ پښتوقاموس لیکنه ـ ۱۲ مخ ـ پښتوټولنه ـ ۱۳۵۴ ش ـ کابل .

(۲) رفیع ـ حبیب الله ـ پښتوخپروني ـ ۲۶ مخ ـ کابل ۱۳۵۶ش

څــوچه سهارشي تیارې مخ ونیسي
بیرته عـــالم دژوندون اورکړي کباب
لـمردافق پرژی جــــــــلی ولیکل
چـــه عالم ړوندئ هم مغرورهم خطا
آیــــــــــادژوندفنازوال نه ویني؟
لکه تیـــاروچي زمـــــــارښاکړه تالا
کشکي لمرخپل تاریخ لیکلای همېش
چـي څـــه پیړی دي رژېدلي پخوا؟
دلمــرنظام ته یــوحــیرت اخیستي
ختـو، لـــوېدوېي سودایي کړه دنیا

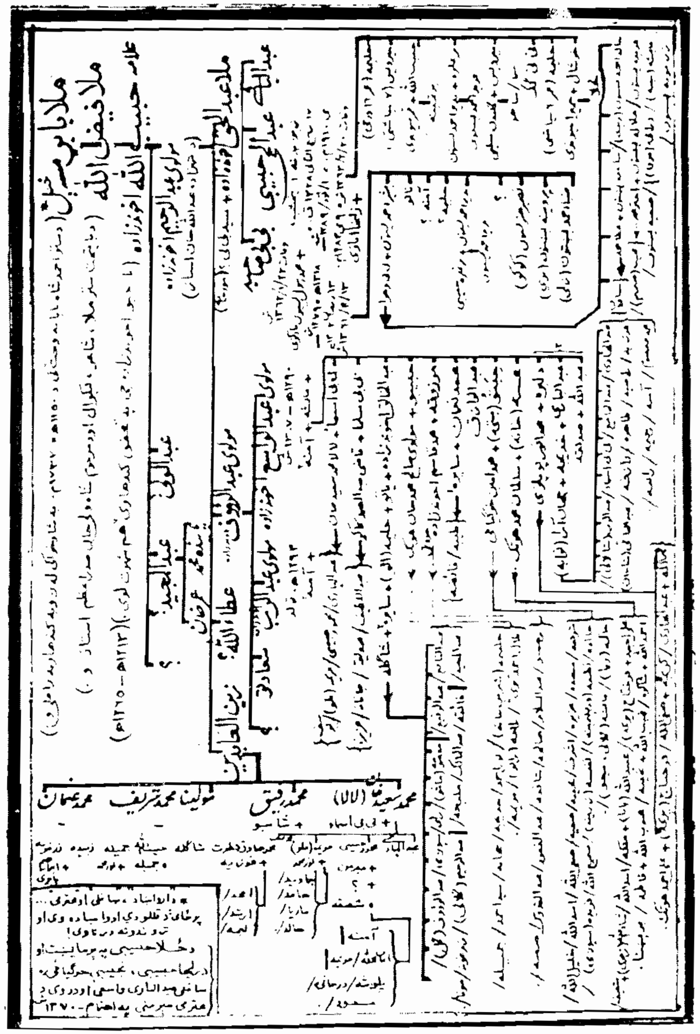

داشجره دبناغلي نصير هنرپښتون لخوا تهيه او خطاطي سوې ده . کاپي يې ماته ښاغلي ميرويس حبيبي راولېږله اوما له دې کتاب سره مله کړه .

علامه عبدالحی حبیبي

دعلامه حبیب الله کندهاري (حبواخندزاده) ددرنې کورنی پراسمان ترټولوروڼ اوځلاندستوری اروابنادعلامه پوهاندعبدالحی حبیبي دئ چي زموږ دهیواددمعاصرفرهنګي بهیرد"سرلاري" وياړيې ګڼلی دئ.

علامه عبدالحی حبیبي دعبدالحق اخونزاده زوی د عبدالرحیم اخونزاده شهیدلمسی دعلامه حبیب الله کندهاري کړوسی دملافیض الله کاکړ کوسی اودملابابړ مدرس کودی دئ چي د ۱۳۲۸ هـ ق کال دربیع الثاني پر۱۷ د پنجشنبې په ورځ (مې ۱۹۱۰م) دکندهار ښار دباميزوپه کوڅه کي زېږېدلی و. د عبدالحق اخندزاده درې اولادونه پاته سوي دي. مشرزوی يې عبدالباقي نومېدی چي په ځواني کي داستسقاپه ناروغی مړسوی دئ. علامه عبدالحی حبیبي يې دوهم زوی اويوه لوريې(بی بی صاحبه) وه (۱)چي روزنه يې موروپرغاړه اخیستې وه .علامه مرحوم له وړکيني څخه دعلم اوپوهي لیوال و. دده دوړکيني زمانه د اعلیحضرت امیرامان الله خان له روښانه دورې سره برابره وه اوپه دغه روښانه دوره کي چي کندهارته هم د پوهي اومعارف لمن اوږده سوه ، ښوونځي اومکاتب جوړسول ـ علامه يې له لومړنيو زده

---

(۱) بی بی صاحبه دکندهار د منور اوعلمي شخصيت اروابناد محمدرسول پښتون بارکزي (۱۲۷۹ ـ ۱۳۶۱ ش) مېرمن وه . دافغانستان دعلوموااکاډمی غړی او دهیواد هنرمند خطاط او څېړونکی ښاغلي نصيرهنر پښتون ددغي پښتني مېرمني زوی دئ .

کوونکوڅخه واوپه ۱۲۹۹ ش دکندهارپه مکتب تجارکي شامل سو چي له فارغېدووروسته يې (۱۳۰۴ش) په ۱۵ کلني کي دکندهارپه يوه لومړنی ښوونځی کي دښوونکي په توګه وظیفه وموندله . علامه مرحوم پر ښوونځی سربېره دخپلي کورنی په علمي محیط کي هم درس وایه اوخپل داکازوی مولوي عبدالواسع اخندزاده شهید (۱۳۰۸ ش) ته پردرس کښېنوست . علامه مرحوم وروسته ليکي "...ازپدرجزچندکتاب وکلکسیون های جرایدسراج الاخبار(کابل) وحبل المتین (کلکته) وکتب مرحوم محمودطرزي مدیر (سراج الاخبار) که درکابل طبع شده بودچیزی دیگر بارث نبردم. مثنوی مولوی بلخی و دیوان خواجه حافظ شیرازي وګلستان وبوستان شیخ سعدی ازکتابهایی بودکه درهمان سن طفولیت چشم من به آن اشنا شده بود، هنگامیکه درمکتب ابتدایی درس میخواندم کتب ابتدایی صرف ونحوعربی وریاضی وهیات وفقه واصول فقه ومنطق میرومبادی بلاغت وعروض وقافیه راازعمزاده خود مرحوم مولوی عبدالواسع شهیدفراګرفتم ... وی درتدریس راه خاص واسلوب مستقیم وکوتاهی داشت و مرا در یکسال بمبادی اشنا ساخت. " (۱)علامه مرحوم دخپلواستادانوپه لړکي دمولوي ابوالوفاکندهاري(۱۹۷۵ مړ) نوم اخلي اوليکي چي دغه مولوي مرحوم ددوی په کورني مسجدکي اوسېدی اوده ورڅخه " ادبيات اودقرات علم اوهغه کتابونه ولوستل چي منتهيان يې لولي " . علامه حبيبي مرحــــــوم داحاديثوپه علم کي مولوي

(۱) ژوندون مجله ـ شماره اسد، سنبله ۱۳۶۱ ش

عبدالواسع اومولوي ابوالوفادواړه دخان استادان بولي . (هماغه مجله) دغه رازدخپل ژوند په وروستي اثر"جنبش مشروطیت درافغانستان" کي اروابناد شهید عبدالرحمن خان لودین هم په خپلو استادانوکي شمېري (۱) دغه رازيې په استادانوکي دحجت الاسلام شیخ محمدطاهر کندهاري نوم هم یادسوی دئ (۲) . له خپلواستادانوڅخه ددرس لوستلوپرځنګ يې د کابل د نویو ښوونځیومضامین لکه جغرافیاوطبیعیات وحساب اونورهم مطالعه کول. دی لیکي " در همین هنګام که درپیچ وخم صغری وکبری منطق واشکال اقلیدس وجازولایجوزدرحجرات مساجد ومدارس قدیم سرګردان بودم . جغرافیاوطبیعیات وحساب مکاتب جدیدکابل راهم مطالعه کردم و سراج الاخبار وحبل المتین رامیخواندم، بالاخره ازکاوه و ایرانشهر و ارمغان و الهلال سودهابردمی وحظهااندوختمی... " (هماغه مجله)

علامه مرحوم په اروه لس کلني کي (۱۳۰۶ ش) دطلوع افغان جریدي دمرستیال په توګه وټاکل سو اوځلورکاله وروسته دهماغي جریدي مدیری ته ورسېد . په همدغه وخت کي يې انګرېزي اواردوژبي تریوې اندازې زده کړلې ، دومره چي د دغودواړو ژبو کتابونه په ولوستلای سي(۲) .

---

(۱) جنبش مشروطیت ... ۶۵ مخ ـ چاپ ۱۹۹۹ . (۲) افغاني شمله ـ ۵۵ مخ .

(۳) علامه مرحوم په اردوژبه دترجمې صلاحیت درلود او د (چهارمقاله برفردوسی وشاهنامه) نومی کتاب يې له اردو څخه په پارسي ژباړلی دئ . داکتاب دهندوستان پښتانه پروفیسر مرحوم محمودخان شیراني په اردو لیکلی او زموږ لوی استاد هغه په پارسي اړولی دئ . پارسي ترجمه يې د لوی استاد له سریزي اوتحشیې سره دبیهقي دکتاب خپرولو موسسې له خوا په ۱۳۵۵ش کال په کابل کي خپره سوې ده .

استادلیکي چي دتاریخي څېړني اوپلټني روش يې له Combridge History of India اوجرجي زیدان اوشبلي نعماني اوسیدسلیمان ندوي په شان دمصري اوهندي فاضلانوله لیکنوڅخه اودبرلین له کاوه جریدې اودعلامه محمدقزویني له ارزښتناکو اثاروڅخه زده کړي دئ . (هماغه مجله)

علامه مرحوم نهه کاله دطلوع افغان اخبارپه ښنتوزبه وچلاوه. په دغه نهه کلنه موده کي استاددپښتوژبي اوادب پر ډگر پاخه بنستونه کښېښوول چي وروسته به پرورغیږو . په ۱۳۱۹ ش کال چي په کابل کي پښتوټولنه تاسیس سوه . علامه حبیبي مرحوم يې د ریيس په توگه وټاکل سو اوپرڅنگ يې دمطبوعاتودمستقل ریاست دمرستیالی وظیفه هم پرغاړه اخیستي وه .یوکال وروسته د معارفو په وزارت کي دمشاور (سلاکار) په توگه وټاکل سواودري کاله وروسته يې په هیوادکي دلومړي ځل له پاره دادبیاتوپوهنځی تاسیس کړ (۱۳۲۳ ش) چي په پوهنځي کي يې د پښتو ادبیاتو د تاریخ تدریس پخپله کاوه. دوه کاله وروسته کندهارته د معارفو د ریيس په توگه ولېږل سو (۱۳۲۵ش) . په ۱۳۲۶ ش کال له علمي وفرهنگي وظیفوڅخه گوښه کړه سو اوپه چمن کي دافغاني سوداگرو د"وکیل التجار" په توگه يې کارپیل کړ . په ۱۳۲۷ ش کال دکندهارخلکوپه غیابت کي دهیوادپارلمان (دملي شوراااومي دوري) ته دخپل نماینده په توگه وټاکه (۱) . دري کاله يې د

(۱) دښاغلي عبدالرحیم هاتف دخولې خبره ده چي وايي « هغه وخت یوازي په کابل کښې انتخابات په صندوق اوکاغذاوپټوعامه رایو وسوه نورچیري خصوصا په کندهارکښې دمشرانو په مجمع کښې دیوه کاغذپرمخ به هر جاخپل نظر امضا کاوه . (دحاشیې پاته برخه لطفا په راتلونکي مخ کي ولولئ)

هیواد په ملي شوراکي له نورملي مبارزینوسره څنگ پرڅنگ په هیوادکي دعدالت اومساوات له پاره فعالیت وکړ اود همدغو مبارزو له امله په ۱۳۳۰ ش کال له هیوادڅخه وتلوته مجبورکړه سو. لس کاله يې په پاکستان کي دهجرت ترخې شپې تېرې کړې (۱) . په ۱۳۴۱ ش کال بېرته هیوادته راستون سواوخپلوعلمي او تحقیقي فعالیتونوته يې دوام ورکړ . په ۱۳۴۴ ش کال يې دکابل پوهنتون له خوادپوهاندی علمي رتبه ترلاسه کړه . وروسته دانجمن تاریخ دموسسې ریيس وټاکل سو (۱۳۴۵ ش) تردې وروسته يې د صدارت دفرهنگي سلاکاراووروسته داطلاعات اوکلتوروزارت دفرهنگي مشاورپه توگه وظایف درلودل اودغه وظیفې يې ترمړیني ادامه وموندل.

علامه مرحوم دخپل څه دپاسه نیمه پېړۍ فرهنگي فعالیت په

(دتېرمخ دحاشیې پاته) هغه پاته به دوثیقې ضمیمه مرکزته استول کېدله . کله چي حاجي اخترمحمدخان بارکزي خپل لاسلیك کاوه ترهغه وړاندي يې دتاییدپه غرض هغه بیت چي دمولاناجلال الدین بلخي په ستاینه کښې ویل سوی و . وکیښ چي وایي :

من چه گویم وصف آن عالیجناب ـ نیست پیغمبرولی داردکتاب » (افغاني شمله ـ ۶۴ مخ)

حاجي اخترمحمد خان بارکزی دکندهار یو معزز سپین ږیری و . دده په نامه یوه جامع هم سته .

(۱) ښاغلي اجمل ختټك دعلامه مرحوم پرقبر خو تاریخي خبري وکړې چي زه (هوتك) يې شاهد وم . ده وویل چي « داموقع نه بیا ماته میلاوېږي اونه يې تاسي موندلی شئ ... فکروکړئ دافغانستان له حکمرانانو نه ښه راغلي ودپاکستان حکمرانانو ورته دسرو او سپینوفرشونه جوړول . دده په ویاړ يې جشن جوړکړ لېکن تاریخ گواه دی، دپښتورمددخان جرمات گواه دی ، دپښتورمحب وطن ولسونه گواه دي چي حکومت زور وکړ چي دده په خوله یولفظ دافغانستان خلاف وباسي . ده دافغانستان پرضد یولفظ هم دخولې نه ونه یوست . زه يې گواه یم . زه ورسره سکرټروم دحکومت له خواورسره موظف وم ده ویلي وو چي ماسره دی ولېږی نوهم هلته يې ده ته هرڅه ورکول . خوده دخپلې خاورې اوخپل قوم خلاف یوه خبره ونه کړه . دایوبېل باب دی . پردې بندي شو . په دې ووهل شو . په دې ورټل شو خو هغه يې ونه کړه . » (افغاني شمله ـ ۱۳۲ ـ ۱۳۳ مخونه)

ترڅ کي خوراډېري نوښتګري هڅي کړي دي. په معاصرفرهنګي ډګرکي ترټولوزيات پرکارعالم و. دګوتود ستړياکلمه يې دژوند په قاموس کي نه وه اودهمدغې پرکارۍ محصول يې دده ترقلم واووښت. کله چي دمرګ پربسترپروت واومعالج ډاکتروررته دبشپړ استراحت ، لږخوراک ، لږحرکت اولږ مطالعې توصيه کوله ، ده په ځواب کي ورته ويلي وه «...آخرحضرت ملك الموت ته په انتظارکښېنم؟... په رشتياچي دملك الموت پذيرايي سخته ده .» (۱) وايي چي علامه مرحوم تروفات يوه ورځ مخکي يوعربي شعرپه پښتوترجمه کړ.علامه مرحوم په نړيواله سطح يوپېژندل سوی عالم و. د يونسکودنړيوالي موسسي نښان يې دکورپردروازه نصب سوی و چي داوياړ د هيواد دبل يوه په برخه نه و.

علامه حبيبي مرحوم د پښتواوپارسي فرهنګ دغه لاندي برخي دلومړي ځل له پاره پيل کړي دي :

ـ لومړی پښتواخبارليکنه ده په لاس پيل سوه .

دا اخبار دکندهار طلوع افغان و چي په ۱۳۰۰ ش کي د اروانښاد مولوي صالح محمد هوتك (۱۳۳۹ ش مړ) په لاس تاسيس سو. په لومړي سرکي يې په پارسي او پښتودواړو نشرات کول خو په ۱۳۱۰ ش کي د علامه حبيبي مرحوم له خوا ټول په پښتو واړول سو او په دې ډول په هيواد کي دلومړني بشپړ پښتو اخبارتاداو کښېښنول سو .

ـ د پښتوادب تاريخ ليکنه ده پيل کړه .

(۱) داستادياد ـ دمقالومجموعه ـ ۱۹۵مخ ـ کابل ـ ۱۳۶۴ ش

دپښتو ادب تاريخ ليکني لومړی ځښته دعلامه مرحوم په لاس په طلوع افغان کي د « تاريخچهٔ شعر پښتو » تر نامه لاندي په ۱۳۱۴ ش کال کښېښوول سوه . دا اثر يې په پارسي ژبه ليکلی دئ چي وروسته يې بيا دهمدې موضوع په باب د « تاريخچهٔ شعر پښتو» په دوام د پښتو ادبياتو تاريخ څلور ټوکه وليکل او لومړی ټوك يې د ۱۳۲۵ ش کال ليکنه ده . ښاغلی سرمحقق زلمی هيوادمل ليکي چي « استادحبيبي نه يوازي په افغانستان کي دپښتوادبي تاريخ ليکني بنسټ ايښوونکی دئ بلکه دپښتنوپه نوروفرهنګي حوزو لکه پېښور او کوټه کښي هم ترده دمخه چا ادبي تاريخ ليکلوته اقدام نه و کړی . » (۱)

ـ د پښتوژبي لرغوني متون واردواره دده په قلم په انتقادي توګه تهيه اوخپاره سول . په دې برخه کي دعلامه مرحوم لومړنی کار (دخوشحال ختك مرغلري) دي چي په ۱۳۱۷ ش کال يې له کندهاره خپور کړ . او وروسته يې دعبدالقادرخان ختك ديوان (تله ـ ۱۳۱۷ ش له کندهاره) ، لوی احمدشاه بابا (۱۳۱۹ ش له کابله) ، پټه خزانه (۱۳۲۳ش له کابله) ، تذکره الاوليا (له کابله) ، سواتنامه (۱۳۵۸ش له کابله) خپاره کړل. دپښتو آثارو د انتقادي متون دبرابرولو په برخه کي د ځينو ختيځ پوهانو له خورو ورو کارونوڅخه وروسته په منظم او پرله پسيلې توګه لومړی ګام د پښتنوپه ټولوفرهنګي حوزو کي ترعلامه مرحوم وړاندي چا نه دئ کړی .

(۱) افغاني شمله ـ ۸۴ مخ

– دروښاني ادب سیستماتیکه څېړنه په افغانستان کي اول وارده پیل کړه .

داڅېړنه دپښتوادبیاتوتاریخ له دوهم ټوک سره ملمه ده چي په ۱۳۴۲ش (۱۹۶۳ ع) کي په کابل کي چاپ سوه . د روښـاني غورځنګ په باب دپښتونخوا یو بل فاضل حافظ محمد عبدالقدوس دخیرالبیان دلومړي چاپ (۱۹۶۷ ع) په سریزه کي خورا ګټوره ، عالمانه څېړنه کړې ده (۹۲ مخه) او ارواښاد مولانا عبدالقادر دهمدې چاپ په پیل کي وایي چي « دخیرالبیان د دریافت نه څه زمانه مخکښي فاضل مولوی عبدالقدوس دبایزید روښان په حقله دپښتواکیډمی په مجله کښي ښه محققانه مضامین شایع کړي وو » ، خو علامه حبیبي په افغانستان کي لومړی شخص دئ چي د روښاني تحریك له ژوري مطالعې او څېړني وروسته یې ددغه غورځنګ سیاسي توب مدلل کړ . پخوا داسي فکر کېدئ او اوس هم یوشمېر کسان په دې عقیده دي چي روښاني غورځنګ یوازي یو مذهبي تحریك و چي وروسته یې سیاسي بڼه واخیستله . علامه مرحوم داثابته کړه چي دا تحریك له لویه سره سیاسي و او پر یوه واحد مرکزباندي دپښتنو د راغونډېدلو او له مغولو سره دهغوی دمبارزو دمنسجمولو په نیامت پیل سوی و .

– دخوشحال پېژندني لومړی خښته دده په لاس کښېښوله سوه .

دخوشحال خان ختك په باب ابتدایي خبري له سراج الاخبار څخه مولوي غلام محی الدین افغان پیل او ارواښاد امین الله خان زمریالي وربسې په ۱۳۱۵ ش کال تعقیب کړي . خو علامه حبیبي

دخوشحال پېژندني تاداو په ۱۳۱۴ ش کال په تاریخچهٔ شعر پښتو کي ایښی و او دښاغلي سرمحقق هیواد مل صاحب دوینا له مخي « استاد داکارونه په تاریخچهٔ شعرپښتو کښي په ابتدایي ډول پیل کړل ، دخوشال مرغلري اودعبدالقادرختك دېوان په مقدمه کښي یې پسې وپالل ، په تاریخچهٔ سبکهای اشعارپښتو ، پښتانه شعراء لومړی ټوك ، دپښتوادبیاتوتاریخ دویم جزء (د دابیاتو پوهنځی د پښتوڅانګې ددویم صنف له پاره) ، دخوشال دجهانداری نظریه نومي اثر کښې یې ورته انکشاف ورکړ ، دخوشحال دسواتنامې (د ۱۳۵۸ هـ ش کال چاپ) دچاپ ته برابرولو اودخوشال بابا د دري سوم تلین له پاره دخوشال په اشعارو کښي انتقادي پانګه نومي اثر په لیکلوسره یې له خوشال پوهنې سره خپله مینه اثبات ته ورسوله » . (۱)

– په پښتوشعرکي دسبك موضوع واردواره ده رامنځ ته کړه .

په پښتو شعر کي دسبك موضوع هم علامه مرحوم دلومړي ځل له پاره په تاریخچهٔ سبکهای اشعار پښتوکي (۱۳۱۹ ش کال) رامنځ ته کړه او ددغي موضوع لومړی خښته یې کښېښوله .

– په افغانستان کي لومړی وار پښتولنډه کیسه دده په قلم وکښل سوه .

– د پښتو داستان لیکني لـــــــومړی ګام هم دوی واخیست اود (توریالی پښتنه) په نامه یې داستان وشمه لیکنه ولیکله . په دې لیکنه کي دافغانستان دخپلواکۍ اخیستلو پر وخت د سپین

(۱) (افغاني شمله ـ ۸۶ مخ)

بولدك په محاذ کي ديوه توريالي کهول قرباني او سرښندني په خورا ښه توگه بيان سوي دي . داليکنه په اوسني ليکوال نومي کتاب کي « ډرامه » بلل سوي خو دپښتو پياړي محقق ښاغلي زرين انخور پکښي د داستان او ډرامي گډي ځانگړتياوي ليدلي دي .(۱)

ــ په پښتوژبه آزادشعر دده له خولي وويل سو.

ــ په پښتوژبه کي د معاصري تذکره ليکني تاداو ده کښېښنو.

معاصره پښتوتذکره ليکنه د پښتو ټولني له جــــوړېدو سره سم (۱۳۱۹ ش) دعلامه مرحوم په لاس پيل سوه اودپښتانه شعراء لړۍ يې شروع کړه . دپښتانه شعراء لومړی ټوك يې په ۱۳۲۰ ش کال راوايست چي وروسته داسلسله پسې وپالل سوه او ترپنځم ټوکه پوري ورسېده .

دعلامه حبيبي په اکاډميکوکاروکي دپټي خزانې اودسليمان ماکودتذکره الاوليا نشرډېره لويه هنگامه جوړه کړه. ځکه ددي آثاروله لاري لوستونکي دپښتونظم اونثرله ډېرولرغونوبېلگوسره اشناسول . پټې خزانې مخالفين اوموافقين وموندل، چاجعلي کتاب وباله اوچامقدس . په فارسي ، انگرېزي ، روسي ، فرانسوي، الماني، عربي اواردوژبوژباړل سو. په رداوتاييدکي يې کورنيو او بهرنيو پوهانودعلامه مرحوم تر وفات وروسته پنډ پنډکتابونه وليکل . پخپله علامه مرحوم پخپل ژوند کي ددغه کتاب په باب خپل نظرداسي څرگندکړی و :

(۱)داستاد ياد ـ ۱۸۵ مخ ـ ۱۳۷۲ ش چاپ ـ کابل ـ دښاغلي انخور صاحب مقاله

«...ازوقتي که اين کتاب نشرشددرداخل وخارج درباره آن درين مدت سی سال کفتگوهابعمل آمدوسخن هاگفته شد ، وبراصالت آن شكوك وظنون اظهارگرديد ، وبرخي آنرامجعول اين حقير ، وجمعی ساخته وپرداخته مولف آن محمدهوتك درحدود ۱۱۴۱ق ۱۷۲۹م دانستند ... ولی هيچ يکی ازنقادان محترم قلم نبرداشت که انتقادعلمی ونظرهای مستند خودرابنويسد ونشرنمايد ، تاگرآن سخنهامستدل وبرمعاييرعلمی مطابق باشد ، شنيده وپذيرفته شود ،واگردرخور ردوانتقادباشدبه ترديد وتنقيح وتسخيف آن پرداخته ايد .» (۱) اوورپسي زياتوي « ...من نه بحيث مدافع مطلق اين کتاب درينجاگپ ميزنم بلکه می خواهم شنيدگيهای خودراتنهاازنظرعلمي تحليل کنم واگربعدازين هم کسی براساس علمی چيزی بنوسيديابگويدآنرابدون تعصب وتربدباحوصله وسيع شنيد ، واگرسخن علمی ومستدل ودرخورتامل وتفکرباشد ، بايدآنراموردغوروبحث وتحقيق قرارداد .»

(۱) پټه خزانه ـ عکسي چاپ ـ سريزه ـ ۳مخ ـ دريم چاپ ـ ۱۳۵۴ش ـ کابل

اثاريې :

په دې برخه کې به زه داستادعلامه حبيبي اثارپه کرونولوژيکي توگه راوړم .

۱ ــ په پاړسي اوپښتوژبه دطلوع افغان جريدې چلول (۱۳۱۰ ـ ۱۳۱۹ش)

۲ ـ تاريخچه ادبيات پښتو (پاړسي) کندهار۔ ۱۳۱۱ ش(۱) .

۳ــ سردارمهردل خان مشرقي شاعرقندهاري(پاړسي) ـ کابل ـ ۱۳۱۲ش

۴ ــ اشعارودېوان تيمورشاه افغان(پاړسي) کابل ـ ۱۳۱۳ش.

۵ ـ تاريخچه شعرپشتو ـ(پاړسي) ـ کندهار ـ ۱۳۱۴ ش

۶ــ خودآموزپښتو (دوه ټوکه) دنوروليکوالوپه مرسته کندهار۔ ۱۳۱۴ش

۷ ـ پيغام شهيد ـ (پاړسي مثنوي) ـ کابل ـ ۱۳۱۴ش

۸ ــ محقق قندهاری شرح حال وآثارمولوی حبيب الله قندهاري (پاړسي) ـ کابل ـ ۱۳۱۴ ش

---

(۱) ددغه اثريادونه اودچاپ کال ماله (اوسني ليکوال) نومي کتاب څخه رانقل کړل چې علامه مرحوم پخپله دکتاب ليکول (اروانبادبېنوا) ته ورلېږلې وه. په نوروځايوکې يې يادونه نسته . په (آفريده های مهجورعلامه حبيبي) کې ددغه اثراو (تاريخچه سبکهای شعرپشتو) دچاپ کال اوځای سره اليش سوي اوپه (افغاني شمله) نومي مجموعه (۱۷ مخ) کې هم تکرار سوي دي .دغې کډوډۍ زماپرهغه ليکنه چې په (افغاني شمله) کې خپره سوې ، هم اغېزه کړې ده . ماهورې داستادلومړی چاپ سوی اثرهمدابللی دئ . داستادلومړی چاپ سوی اثربايد (تاريخچه ادبيات پشتو) وبولو. (تاريخچه سبکهای شعرپشتو) د۱۳۱۹ش کال په کالنۍ کې په بشپړه توگه خپره سوېده . دا احتمال ليري نه دئ چې (تاريخچه ادبيات پشتو) او (تاريخچه شعرپشتو) دې ديوه اثردوه نومه وي که داسې وي ، نوبيادااستادلومړی چاپ سوی اثرلکه په (افغاني شمله ـ ۴مخ) چې ويل سوي دي ، (سردارمهردلخان مشرقي شاعرقندهاري) دئ چې په ۱۳۱۲ ش کې خپورسوی دئ .

۹ ـ غزنه (پاړسي مثنوي) ـ کابل ـ ۱۳۱۵ ش

۱۰ ـ ملي پسرلی (پښتونظم) ـ کندهار ـ ۱۳۱۷ ش

۱۱ ـ وضع اصطلاحات پښتو ـ کندهار۔ ۱۳۱۷ ش

۱۲ ـ افغان اوافغانيت ـ (پښتو) کندهار۔ ۱۳۱۷ ش

۱۳ ـ دعبدالقادرخان خټک دېوان ـ سريزه اوترتيب ـ کندهار۔ ۱۳۱۷ ش

۱۴ ـ دخوشحال خان خټک ملغلري ـ سريزه اوترتيب تصحيح اومقابله ـ کندهار۔ ۱۳۱۷ ش

۱۵ ـ سپېڅلې پښتو (دلعل محمدکاکړپه مرسته) کندهار۔ ۱۳۱۸ش . په دې قاموس کې دپاړسي لس زره لغت په پښتواړول سوي اوپرفيلالوژي باندې يوه اوږده سريزه هم ورباندې زياته سوې ده .

۱۶ ـ تاريخچه سبکهای شعرپشتو (په پاړسي ژبه) کابل ـ ۱۳۱۹ش

۱۷ ـ مشاهيرابداليان (په پښتو) کابل ۱۳۱۹ش . په دې اثرکې ترلوی احمدشاه بابا وړاندې ابدالي مشاهيرراپېژندل سوي دي.

۱۸ ـ پښتانه شعراء ـ لومړی ټوك (پښتو)کابل ۱۳۲۰ ش دا اثر دوهم وارپه پېښورکې په مسخ سوې بڼه چاپ سوی دئ(۱۹۵۱ م) اومااوريدلي دي چې استادله دغه چاپه ناخوښه و.

۱۹ ـ لوی احمدشاه بابا دېوان ـ تصحيح مقابله اوسريزه ـ کابل ۱۳۲۰ش

۲۰ ـ جوانمردان وعياران (پاړسي) کابل ۱۳۲۱ ش

۲۱ ـ پټه خزانه ـ تصحيح ترجمه اوتعليقات ـ کابل ۱۳۲۲ ش داااثردوهم وارپه تهران کې (۱۳۴۰ ش)، دريم وارپه کابل کې

۱۳۵۴ش

۲۲ ـ زرنج واحوال تاریخي آن(پاړسي) کابل ۱۳۲۴ ش

۲۳ـ تحقیقات راجع به پټه خزانه ـ کابل ۱۳۲۴ ش؟

۲۴ ـ پښتوخبرني ـ دفرانسوي ختیځ پېوه دارمستسترد لیکني پښتوژباړه (۱۳۲۵ ش) دسیدقاسم رشتیااوعبدالروف بېنواپه مرسته.

۲۵ ـ دپښتوادبیاتوتاریخ ـ لومړی ټوک ـ دادبیاتوپوهنځی ـ کابل ۱۳۲۵ ش

۲۶ ـ تاریخچه بیداري سیاسي درافغانستان ـ پېښور۱۳۲۹ش دا اثر په "آزادافغانستان" نومي اخبارکي په پرله پسي توګه خپور سوی دئ .

۲۷ ـ تحقیقات راجع به ترجمان البلاغه رادویاني (پاړسي) کابل ۱۳۳۰ ش

۲۸ ـ مورخان گمنام افغان ـ کابل کالنی چاپ ۱۳۳۳ش

۲۹ ـ خلیلي نامه (پاړسي مثنوي) پېښور۱۳۳۴ ش

۳۰ ـ روابط ادبي سندباافغانستان ـ کراچي ۱۳۳۷ ش

۳۱ ـ تازه نوای معارك ـ تصحیح تحشیه ـ مقابله ـ تعلیقات ـ کراچي ۱۳۳۷ ش

۳۲ ـ شاعرهیرمندهارون افغان(پاړسي) کراچي ۱۳۳۸ ش .ددغه شاعرپه باب یې دتهران دیغما په مجله (شماره اول ۱۳۳۹ش) د کي د چارلس ریودیوې تېروتني په باب مفصله څېړنه کړې ده . چارلس ریو نوموړی هارون خان دشمس الدین محمدله زوی هارون سره چې ۶۵۰ ق په شاوخوا کي ژوندی و، اشتباه کړی دئ . هارون خان افغان دحاجي جمال خان بارکزي زوی و چي د ژوند

زمانه یې ۱۲۰۰ ق حدوددي.

۳۳ ـ کتاب های گم شده تاریخ غزنوي(پاړسي) کراچي (یوه برخه) ۱۳۳۸ ش

۳۴ـ دشیخ الاسلام عبدالله انصاري سیرت اوشخصیت ـ کابل ۱۳۴۱ ش

۳۵ ـ دپښتوادبیاتوتاریخ ـ دوهم ټوک ـ کابل ۱۳۴۲ ش . په دې کتاب کي یې داسلام له پیل څخه بیاترزرم هجري کال پوري پښتوادب څېړلی دئ .

۳۶ ـ تاریخ افغانستان درعصرتیموریان هند (پاړسي) کابل ۱۳۴۲ ش

۳۷ ـ پښتوولویکان غزنه ـ یك تحقیق جدیددرتاریخ غزنه وتاریخ ادبیات پښتو ـ کابل ۱۳۴۲ ش

۳۸ ـ طبقات صوفیه ـ دشیخ الاسلام عبدالله هروي ـ تصحیح تحشیه مقابله اوتعلیق ـ کابل

۳۹ ـ صدمیدان ـ دخواجه عبدالله انصاري هروي ـ تصحیح وترتیب ـ کابل ۱۳۴۲ ش

۴۰ ـ زبان دوهزارساله افغانستان یامادرزبان دري (دبغلان دکتیبې تحلیل) کابل ۱۳۴۲ ش

۴۱ ـ نگاهي به سلامان وابسال (پاړسي) ـ کابل ۱۳۴۲ش

۴۲ ـ طبقات ناصری ـ دمنهاج سراج جوزجاني ـ تصحیح مقابله تحشیه اوتعلیق ـ کابل ۱۳۴۳ ش . داکتاب یې واردواره په دوو ټوکوکي په سنګي چاپ په کویټه اولاهورکي خپورکړی و۱۳۴۹ ـ

۴۳ ـ رساله سررشته طریقت خواجگان ازجامي ـ کابل ۱۳۴۳ش

۴۴ ـ افغانستان بعدازاسلام لومړی ټوک (پاړسي) کابل ۱۳۴۵ ش . داکتاب دوهم واري ۱۳۵۷ ش کال په کابل کي بیاچاپ سو.

۴۵ ـ تصوف دري ـ کابل پوهنتون ۱۳۴۶ ش

۴۶ ـ پښتودتاریخ اولغت په رڼاکي ـ کابل (وږمه) ۱۳۴۷ ش

۴۷ ـ تاریخ مختصرافغانستان ـ دوه ټوکه ـ کابل ۱۳۴۷ ش

۴۸ ـ دپښتوادبیاتوتاریخ ـ دپوهنځی ددریم ټولګی ـ کابل ۱۳۴۷ش

۴۹ ـ دپښتوادبیاتوتاریخ ـ دپوهنځی دڅلورم ټولګی ـ کابل ۱۳۴۷ش

۵۰ ـ زین الاخبارگردیزي ـ تصحیح مقابله تحشیه او تعلیق (پاړسي) ـ کابل ۱۳۴۷ ش

۵۱ ـ رهنمای تاریخ افغانستان درکتب فارسي عربي واردو ـ کابل ۱۳۴۸ ش

۵۲ ـ تاج کابلشاه درکعبه ـ کابل ۱۳۴۸ ش

۵۳ ـ سواداعظم ـ تصحیح مقابله اوتعلیق ـ تهران ۱۳۴۸ ش

۵۴ ـ ملتان کالودی شاهی خاندان (اردو) ـ لاهور ۱۳۴۹ ش

۵۵ ـ اصل خلجیان افغانی (رفع اشتباه درباره ایشان) ـ تهران ۱۳۴۹ ش (ددي اثرانګریزي ژباړه دامیرخسرودهلوي په باب دمقالوپه مجموعه کي چاپ سوي ده) .

۵۶ ـ فضایل بلخ ـ تصحیح مقابله وتعلیق ـ تهران ۱۳۴۹ ش

۵۷ ـ هفت کتیبه قدیم (پاړسي) کابل ۱۳۵۰ ش

۵۸ ـ تاریخچه خط درافغانستان ـ کابل ۱۳۵۰ ش

۵۹ ـ دالبیروني کتابښود (پښتو) کابل ۱۳۵۲ ش

۶۰ ـ شرح بیتین مثنوي ـ دمهردلخان مشرقي ـ ترتیب اوسریزه ـ کابل ۱۳۵۲ ش

۶۱ ـ کتابشناسي البیروني (ترجمه وتکمله) ـ تهران ۱۳۵۲ ش

۶۲ ـ شاعراندیشه(مولاناجلال الدین بلخي) کابل ۱۳۵۳ ش

۶۳ ـ پیرروښان (دروښان پیرعصراووده غورځنګ) دخیرالبیان سریزه ـ کابل ۱۳۵۳ ش

۶۴ ـ ظهیرالدین محمدبابر (زندگاني وشخصیت او)(پاړسي) کابل ۱۳۵۳ ش

۶۵ ـ دافغانستان پېښلیك ـ کابل ۱۳۵۳ ش

۶۶ ـ هنرعصرتیموریان (پاړسي) تهران ـ ۱۳۵۵ ش

۶۷ ـ مدرسه شاه مشهدغرجستان وبنای مرقدسالارجلیل در کمیسان بلخ (دهنرمردم په مجله کي) تهران ۱۳۵۵ ش

۶۸ ـ فردوسي وشاهنامه ـ د پروفیسرشیراني ـ (له اردوڅخه ژباړه) سریزه اوتحشیه ـ کابل ۱۳۵۵ ش . دااثرپه اردوژبه په ۱۳۴۲ م کال دهندددهلي ښاردانجمن ترقي اردوله خواچاپ سوئ دئ . پاړسي ترجمه یې په ۱۳۵۵ ش په کابل کي خپره سوه . په (آفریده های مهجورعلامه حبیبي) اوافغاني شمله کي یې دچاپ کال مغشوش دئ .

۶۹ ـ نسب وزادگاه سیدجمال الدین الافغاني (پاړسي) کابل ۱۳۵۵ ش

۷۰ ـ منازل السایرین د ردایرهٔ وجود ـ کابل ۱۳۵۵ ش

۷۱ ـ دپښتوژبې اوادب موقف دمرکزي ایشیادخلکوپـــــــه

تمدنونوکي(پښتو- انګرېزي) کابل ۱۳۵۶ ش انګرېزي ژباړه يې
دعلامه حبيبي نه ده .

۷۲ ـ انتخابي ازحديقه حکيم سنايي(انتقادي متن) کابل
۱۳۵۶ش .

۷۳ ـ دافغانستان لنډتاريخ (پښتو) کابل ۱۳۵۶ ش . دا اثر
اروانښاد ښهنواپه پښتوژباړلی دئ وروسته ښاغلي الحاج
عبدالودودکرزي او ښاغلي داود وفا په ۱۳۷۸ ش کال بيا ترجمه
او چاپ کړ !

۷۴ ـ تحقيق بروفات سنايي ـ تهران (يغما مجله) ۱۳۵۶ ش

۷۵ ـ تعليقات برتاريخ تلفظ وصرف پښتو ـ کابل ۱۳۵۶ ش .
دااثردفرانسوي ختيځ پوه جيمزدارمستتردئ ....

۷۶ ـ خودی وبيخودی دراندیشه اقبال (پاړسي) ـ (مجله ادب)
کابل ۱۳۵۶ ش

۷۷ ـ نظري برادبيات پښتو ـ کابل ۱۳۵۷ ش(په آفريده ها...
کي يې "ترجمه ازعربي توسط سمندر" ګډل سوی دئ)

۷۸ ـ متون دري ـ دکابل پوهنتوچاپ ـ ۱۳۵۷ ش

۷۹ ـ دپښتوادب په تاريخ کي قصيده ـ کابل ۱۳۵۷ ش

۸۰ ـ لغت البشتو (عربي) قاهره ۱۳۵۷ ش (داکتاب په آفريده
هااونوروکي تاريخچه مختصرادبيات پشتوبلل سوی دئ ؟)

۸۱ ـ نامهاي برخی ازایزدان عصرکوشاني واثرهاي باقيمانده آن
درادب والسنه افغانستان ـ کابل ۱۳۵۷ ش

۸۲ ـ منابع اولی تاريخ هنرکتاب سازی درعصرتيموريان ـ د
يونسکو چاپ ـ ۱۳۵۸ ش . ددغه اثرانګرېزي ژباړه په لندن کي

چاپ سوې ده ۱۹۷۹ م

۸۳ ـ سواتنامه ـ خوشحال خان ختك ـ سريزه تحشيه اوتعليقات ـ
کابل ۱۳۵۸ ش

۸۴ ـ نومورکي مورخين (پښتو) کابل ۱۳۵۹ ش

۸۵ ـ دکوشاني عصراديان(انګرېزي) ـ ديونسکوپه فرمايش د
کوشاني البوم له پاره ۱۳۵۹ ش

۸۶ ـ بابرپه افغانستان کي(انګرېزي) فرانسه ۱۳۵۹ (۱۹۸۰م)

۸۷ ـ روضت الفريقين ـ دابورجامومل ابن مسرورشاشي مروی
(پاړسي) تصحيح وتعليق ـ تهران ۱۳۵۹ ش

۸۸ ـ زندګينامه ابن سينا (پاړسي) کابل ۱۳۵۹ ش

۸۹ ـ شناختنامه ميافقيرالله جلال آبادی ـ دمکتوباتوسريزه ـ کابل
۱۳۵۹ ش

۹۰ ـ دبوعلي سينابلخي ژوندليك (پښتو) کابل ۱۳۵۹ ش

۹۱ ـ دميافقيرالله پېژندليك (پښتو) کابل ۱۳۵۹ ش

۹۲ ـ په اوسني پښتوکي شعرکي دژوندځپې (پښتو) کابل ۱۳۶۰
ش

۹۳ ـ په شلمه پېړۍ کي دافغانستان هنر(پښتو) کابل
(دهنرمجله) ۱۳۶۰ ش

۹۴ ـ پښتونثرته کره کتنه ـ کابل ۱۳۶۰ ش

۹۵ ـ تاريخ گويی به تعميه دراشعارقديم دري ـ کابل ۱۳۶۰ ش

۹۶ ـ داميرعلي شيرنوايي فکري اوسياسي شخصيت ـ کابل
۱۳۶۰ ش

۹۷ ـ اسماني نغمې اولاهوتي سرودونه (پښتو) کابل ۱۳۶۱ ش

٩٨ ـ اميرکروړودومان او (پاړسي) کابل ١٣٦١ ش
٩٩ ـ پنجاه مقاله حبيبي ـ کابل ١٣٦٢ ش
١٠٠ ـ جنبش مشروطيت درافغانستان (پاړسي) کابل ١٣٦٣ ش .
ترمرګ وروسته بې چاپ سو.
١٠١ ـ مجمع الغرايب ومزارعلوی دربلخ (پاړسي)
١٠٢ ـ جغرافيای تاريخی افغانستان (پاړسي) ـ څوبرخي يې چاپ سوي دي.
١٠٣ ـ تاريخ تجزية شاهنشاهی افغان ـ نوی چاپ
١٠٤ ـ درد دل وپيام عصر ـ نوی چاپ

دعلامه عبدالحی حبيبي دري زامن اويوه لور پاته دي چي تر ننه پوري (١٣٨٠ ش) ټول ژوندي دي .

ډاکترحبيب الله حبيبي

دعلامه عبدالحي حبيبي مشر زوی دئ چي په ١٣١٨ ش کال دلهندی پرلسمه دکندهارپه نوي ښارکي زېږېدلی دئ .لومړنی زدکړي يې دکندهارښارپه شالمار ښوونځي کي پيل کړي اولومړی ټولګی يې د کندهاردتوپخانې په مکتب ، دوهم او دريم ټولګی يې په چمن کي هغه وخت چي پلار مرحوم يې دافغاني وکيل التجار په توګه هوري وظيفه درلوده ، پای ته رسولی ، څلورم ټولګی يې دکابل ښارپه غازي لېسه کي ، له پنځمه تر اتم ټولګي پوري يې په پېښورکي او له اتمه تر څورلسم ټولګي پوري يې په کراچی کي درس لوستی دئ . پنځلسم اوشپاړسم ټولګی يې دکابل پوهنتون په ساينس پوهنځي کي بشپړکړی اوتر څومياشتو معلمی وروسته يې په طب پوهنځي کي خپلو لوړو زدکړوته دوام ورکړی دئ چي تر

فارغېدلو وروسته يې دکابل په ابن سينا روغتون ، دجلال آباد ښار په ملکي روغتون او دکابل د وزيراکبرخان روغتون دانتاني ناروغيو په څانګه کي دډاکټر په توګه کار کړی دئ . په ١٩٧٦ م کال دعالي تحصيلاتو لپاره کاناډا ته تللی او په ١٩٨٧ م کال دامريکا د داخلي امراضو دتخصص له ازمويني څخه تربريالي کېدو وروسته تر ننه پوري د امريکاپه باستن ښارکي د داخله ډاکټر په توګه کار کوي . دخپل مسلك څېني څېړنيزي ليکني يې دامريکاپه طبي مجلوکي خپري سوي دي .

ډاکټر حبيب الله حبيبي دده دخپلي وينا له مخي دګوښه ګير طبيعت څښتن دئ .په جوله تر خپل عمر ډېر خوان ښکاري . يوه لور لري چي پرتمينه نومېږي او وايي چي دنامه په اينسولو کي يې دشيخ متي بابا دا شعر (که غردئ ښکلی پرتمين دئ) اغېزه دخيله ده .

انجنيرميرويس حبيبي

دعلامه حبيبي مرحوم منځوی زوی دئ چي د١٩٤٢ ع کال دمی پر شلمه په کابل کي پيداسوی دئ . لومړني تعليمات يې دکابل په عالي تخنيك کي کړي اوپه ١٩٦٢ ع کال دکابل پوهنتون په انجيري پوهنځي کي شامل اوپه ١٩٦٧ ع کال دهماغه پوهنځي له ساختماني څانګي څخه اول نمره فارغ سوی دئ . ماسټري له لندن يونيورسيټي څخه د Health Facilities Planning په څانګه کي اخيستي ده . رسمي کار يې دروغتيا وزارت دروغتيايي چاپېريال په څانګه کي پيل کړی او دافغانستان دځينو سيمه ييزو روغتونونودساختماني چارو او پلان ګذاری په برخه کي فعاله ونډه

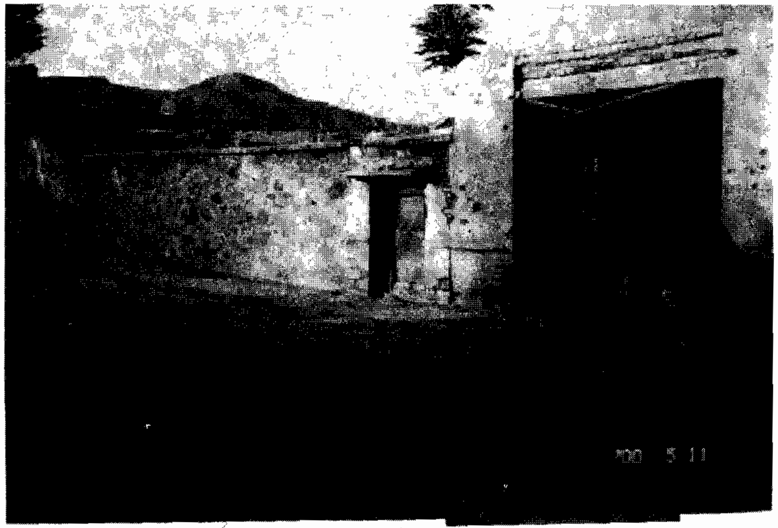

اخیستي ده چي په هغوکي د جلال اباد دوه سوه بستریز روغتون ، د کندهار ۲۵۰ بستریز روغتون او هرات د ۲۰۰ بستریز روغتون نومونه یادولای سو .

انجنیر میرویس حبیبي په ۱۹۸۲ کال له هیواده مهاجر سوی او په پاکستان او هندوستان کي له څه خنډ وروسته په ۱۹۸۳ ع کال دامریکا متحده ایالاتو ته له خپلي کورنی سره راغلی دئ . اوس په New York City Health and Hospital Corporation کي د Senior Health Facilities Planner په توگه کار کوي . پخپله تخصصي څانگه کي لیکلي آثار لري چي په لندن او امریکا کي چاپ سوي دي او پرڅنگ یې شعري ذوق هم پالي او په پښتو ، دري ، اردو ، او انگریزي یې څه شعرونه ویلي هم دي . انجینیر میرویس حبیبي متاهل دئ او دوه اولاده لري چي دواړه دعالي تحصیلاتو څښتنان دي .

ډاکټرخوشحال حبیبي

دعلامه حبیبي مرحوم کشر زوی دئ چي په ۱۳۲۵ ش ـ ۱۹۴۶ ع کي په کابل کي زیږېدلی دئ . لومړنی زده کړي یې په پېښور او کراچي کي ، هغه وخت چي کورنی یې دپردېسی شپې تېرولې ، سرته رسولي دي . په ۱۳۵۲ ش کال دکابل پوهنتون دعلوموپوهنځي څخه فارغه سوی دئ . دعسکري خدمت له تېرېدو وروسته یې دکرني وزارت د ملي پارکونو په څانگه کي یې کار پیل کړ او دخپلي دندې په لړ کي یې دهیواد بیلابېلي سیمي لکه واخان دره ، دپامیر غرونه ، دغورات او هزاره جات دري ، د ریگستان دښتونه او دنیمروز هامون کتلي او څېړلي دي . په دغه

وخت کي دجمهوري حکومت په پلان کي د افغانستان دملي پارکونودبنسټ اینښوولو پروژه شامله وه او خوشحال حبیبئ دهمدې پروژې فعال غړی و . په دې لړ کي یې له یوه بورس څخه په استفادې سره دعالي تحصیلاتودبشپړېدو په غرض د امریکا د مشیګن ایالت په مشیګن سټېټ پوهنتون کي شامل او په ۱۳۶۷ ش کال یې د بیالوژۍ په څانګه کي دوکتورا واخیستله . خوشحال حبیبي په تېرو دوو لسیزو کي دکرني له بېلابېلو نړیوالوموسسو لکه دنړۍ دکرني موسسه ، دنړۍ دحفاظت اتحادیه اود سعودي عربستان دطبیعي منابعودساتني له ټولني سره کار کړی دئ . د رسمي وظیفې پرڅنګ یې په خپله تخصصي څانګه کي یولړ علمي مضامین کښلي چي په بیلابېلو علمي رسالو کي چاپ سوي دي . دغه راز یې دحیواناتودژوند او سلوك په باب درې مستقل کتابونه لیکلي دي .

ډاکټر خوشحال حبیبي ادبي ذوق هم پالي . دخپل مرحوم پلار ناچاپه آثار (درد دل وپیام عصر، تاریخ تجزیهٔ شاهنشاهی افغان) یې دعلامه حبیبي دڅېړنو دمرکزپه همکاري چاپ کړي دي . دغه راز یې دپټې خزانې او تذکره الاولیا کتابونه په انګرېزي ژباړلي دي چي پټه خزانه یې په ۱۹۷۷ ع کال د یونیورسیټي پریس آف امریکا له خواچاپ سوې ده .

ډاکټر خوشحال حبیبي اوس دامریکا په میریلینډ کي اوسي .

محمدرفیق حبیبي

محمدرفیق حبیبي دارواښاد زین العابدین اخندزاده زوی و چي دمولوي عبدالرحیم اخندزداه لمسی اوعلامه حبواخندزاده کړوسی کېدی . د ۱۳۲۰ هـ ق کال په شاوخواکي په کندهارکي زېږېدلی دئ . نومړی دارواښادمولوي عبدالواسع اخندزاده له شاګردانوڅخه و. لومړنی زده کړي يې له دغه مرحوم څخه وکړې وروسته دکندهار «بیت الحفاظ» ته شامل سو اودوه کاله يې هورې زده کړوته دوام ورکړ. وروسته کابل ته ولاړ (۱۲۰۸هـ ش) اوپه دارالمعلمین کي شامل سو . له دارالمعلمین څخه تر فارغېدو وروسته په کندهارکي دښوونکي په توګه مقررسواو وروسته سرښوونکی سو. ترسقوي دورې مخکي يې په مزارشریف کي دسرښوونکي په توګه (۱۳۰۶ هـ ش) وظیفه سرته رسولې ده . کله چي په هیوادکي سقوي اړودوړ پېښ سو، ارواښادمحمدرفیق حبیبي له کاره ګوښه سواوداعلیحضرت محمدنادرپه دوره کي بیادولتي ماموریت ورسپارل سو اوداخل دکندهارپه مستوفیت کي دتحریراتودسرکاتب په توګه وټاکل سو. څه موده يې هورې کاروکړخوله دولتي کاره يې زړه تورسواوسوداګری ته يې لاس واچاوه . په دې لړکي يې په ځینوخصوصي تصدیوکي کارونه وکړل څه موده دکندهارد «پښتون شرکت»ماموررو (۱۳۱۲هـ ش) ، بیاپه کراچي کي دملي بانك نماینده سو (۱۳۱۸ ش) . په پېښورکي يې هم ددغه بانك دنماینده په توګه کارکړی دئ ـ څه موده يې په

ارواښاد محمد رفیق حبیبي

ډیلي کي دکندهاردسوداګري داطاق د نـــــماینده په حیث کارکړی اووروستی وظیفه یې په کابل کي وه ، دملي بانك دتفتیش داداري لوی مدیروا په همدغه وظیفه کي تقاعدسواوپرکورکښېنوست .

اروانښادمحمدرفیق حبیبي یومنورپښتون وددولتي ماموریت اوخصوصي سرګردانیوېي سره ادبي ذوق هم پاله .. دهیواد په ورځپاڼو (طلوع افغان) او (انیس) کي مقالي خپرولي په پښتوژبه یې نظمونه ویل اوپه عربي اواردوژبویې دترجمې صلاحیت درلود اوځوکتابونه یې له عربي څخه ژباړلي دي چي چاپ سوي نه دي .

۱ ـ هدایت الحکمه

۲ ـ تتمه البیان فی تاریخ الافغان ـ داکتاب علامه سیدجمال الدین افغاني په عربي کښلی دئ .اروانښادمحمدرفیق حبیبي هغه په پښتواوپارسي دواړو ژبو ژباړلی دئ (۱۳۲۰ هـ ش) . (۱)

۳ ـ تاریخ الامم ـ داکتاب یې له اردوژباړي څخه په پښتواړولی دئ (۷ ټوکه)

اروانښادمحمدرفیق حبیبي په ۱۳۵۰ هـ ش کال په کابل کي وفات سوی دئ . دنوموړي مرحوم دنظم اونثرنمونه به له « اوسني لیکوال »څخه رانقل کړم :

دمېني مینه

مینه دي کوردئ خدمت یې پوردئ . . .

---

(۱) تتمت البیان فی تاریخ افغان د اروانښاد مولوي محمد امین خوګیاني په قلم په پارسي ترجمه سوی او چاپ سوی دئ . پښتو ژباړه یې په کوټه بلوچستان کي دمحمدیوسف منصور لخوا سرته رسېدلي ده او دبلوچستان پښتواکاډیمی خپور کړی دئ (می ۱۹۷۹ م) .

ترکورچي ووزي بيادي وطن دئ، گران لکه تن دئ ...
راسئ چي په ټولودوطن مينه کوو، لکه دتن مينه کوو
مينه يې داده چي خدمت يې په رشتياوسي، نه په سپماوسي.
ډېره پرمخ تللې دنيا ، زه پاته ترشا...
ښاغلی پښتون سرردي پرمښه توريالی ، څکه وي تل بريالی ـ
خدای دي نوم ورك مه کاپښتونه داصفت ستادئ ، که مې
رښتياپوښتې تردې لابالادئ ...
راسه چي ولاړسوپه خدمت دوطن ورځ شپه يوه کو، آرام ونه کو،
لومړی داولادګلېه روزنه ، په پوهه پالنه ، معارف ښوونځي
پرانيستلي ، په هرښاراوکلي ـ نوکه بياهم اولاددي ناپوه سي
راپورته، نه دئ ښه ، ښه دادی چي ځي ګورته ...
وروسته داچي تجارت ته دي نظرکړه ، له دنيانه ځان خبرکړه ـ نن
ورځ ښل اصول دي ايښي تجارت ته ، له هغونه کاراخيستل درانه
نه دي منانت ته ، که مين يې چي مړوچه ، دی سي مښه دغه لارده
، دوطن درد دپاره دواداده چي په کارده .
دتجارت په کورکي پروت يوترازودئ، ورته ناست لوړيې
بازودئ ـ په لومړی پله کي يې پروته صادره ده، په دوهمه کي يې
پروته وارده ده ، که شوې دواړي پلې خولې په خولې بيابښه ، که
صادره پله يې درنه سوه خورابښه خدای دي نه کاچي دواړي خوګی
ډېرسي ، که سوونوپه چاره پسې ژردرومه غم چاپېرسي ...
بله داچي مخ راواړوه صنعت ته ، ملادي وتړه اوچته اوړه ورکه
وحرفت ته ـ که يې وينې په همدې دنيانازيږي . همدغه دئ چي
يورپ اوامريکاپه وياړيږي پښتون هم ځانله صنعت درلود، هم يې

حرفت درلود.
بې قدري دخپل لباس کړواودبل جامه پنډه ، په ښکاره په کالوپټ
يوپه باطن واړه بربنډه ...
بله داچي يوم درواخله پرکښه داده چي په ماشين کړې ځمکه
زيراوزبر، هم لراوهم برهم سمه اوهم غر ـ هرلورکړه کښتونه ، شنه
کړه لوی لوی ځنګلونه ...
بوټي دي ګوره په غروکي په دښتوپه شپلوکي ـ ټول دي اکسيرپه
دنياکي ، که زه ته ځان سوه کړوکيمياکي ...
اوزګړی، پسونه ډېرتربيه کړه وژغوني وړی يې دځان په ښه کړه ـ
قرقل روزه په ځر، که بغنه دي يادوبر ...
راسه ګوره ښکاره شی مودکاردئ ، خوکوم شی ته چي موږاړيوهغه
کاردئ ...
سرمايه واچوه په ګټه ، داسي نه چي ته په پټه زه په پټه ـ هوله
وروره ګټه ګټه نه ده ګوره ، که غيرت دي پښتني وي له دې ګټې
نه ځان ژغوره ...
دمښې مينه که لرې لاره يې داده ، دخولې خبري تنهاويناده ـ
ملادي وتړه وکارته،اوړه ونيسه وبارته ،دپښتون نوم بياژوندی
کا،ځان ترټولوګړندی کا.داده دمښې مينه ترې قربانه که خپله وينه .

دنظم نمونه

ژبه

ته پوهېږې چي وحـــدت دملت څه دئ ؟
واقعي شان وشــــوکت دملت څه دئ ؟

چه ملت پـــري راټولیږي هغه څه دئ ؟
چه یـــوقام په پېژاندکیږي هغه څه دئ ؟
لومړی ژبه ده چي قـــــام په پېژانده شي
نورڅه وروسته دي هرګزبه وړاندي نه شي
که دي ژبه ژوندۍ نه وي تــــه په مړوکي
شمېریږي شمارنه یې هیڅکله په ژوندوکي
که دي ژبه وه ژوندۍ سربه دي لـــوړ وي
اوکه نه تل به دي سیالو ته سرخـــوړ وي
خودي توان وي کوښښ کـــړه پخپله ژبه
پس له هغه کړه خان پـــــوه په بله ژبه
زیار وباسه د پښتوآثارراغـــــــونډکړه
د پښتوغمي له خـــــــاورو را بربنډکړه
شعراء مـــــــــود نامه سره ټول تللي
ډېرآثار یې پـــــــه غفلت ترلاس وتلي
عـــــــلوم واړه په پښتوکي ترجمه کړه
دپښتوناوي پدي ګڼهه ښــــــایسته کړه
(۱۳۱۷ هـ ش)

زموږ دزماني مشهورهنرمند سندرغاړی ښاغلی دوکتور محمد صادق فطرت ناشناس داروانښاد محمدرفیق حبیبي زوی دئ دهیواد په ثقافتي ډګر کي دښاغلی دوکتورفطرت درول په باب بویه ځانګړی کتاب ولیکل سي .

****

لالا محمد سعید حبیبي

د زین العابدین اخونزاده زوی او دمحمد رفیق حبیبي مشر ورور و چي دافغاني محصلینو په لومړۍ ډله کي شوروي اتحاد ته دتحصیل لپاره تللی او په مخابراتوکي یې تخصص اخیستی و . نوموړی په کابل کي اوسېدی او دوخت له منورینو سره محشور و دمخابراتو په ځانګه کي دیوه متخصص په صفت کارکاوه . مړینه یې د۱۳۲۷ ش په حدودو کي پېښه ده .

دلالا محمد سعید خان حبیبي دري زامن اویوه لور پاته سول . مېرمن یې لکه وړاندي چي مو ولوستل د اروانښاد مولوي عبدالواسع شهید مشره لور (بي بي اسماء) وه .یو زوی یې عبدالهادي حبیبي نومېږي چي دحربي مکتب له لمړنیو زده کوونکو څخه و چي د ټانك په ځانګه کي یې په انګلستان کي لوړ تحصیلات کړي دي . په ۱۹۴۹ ع کال پاکستان ته تللی او اوس هوري اوسي . دپاکستان راډیو له فارسي پروګرام سره همکاري لري .(۱)

بل زوی یې زموږ د وخت معروف علمي او مطبوعاتي شخصیت ښاغلی دوکتور محمود حبیبي دئ چي د ژورنالیزم په ځانګه کي یې په فرانسه کي لوړ تحصیلات کړي دي . دهیواد په کلتوري موسسو کي یې له ریاسته نیولې تر وزارته کارکړی دئ . وروستی وظیفه یې دسنا مجلس مشرتوب و. اوس په کابل کي اوسي .

---

(۱) دښاغلي انجنیر میرویس حبیبي یادښت

مولانامحمدشریف حبیبي

اروابناد زین العابدین اخندزاده دري زامن درلودل .د دوو زامنو محمدرفیق حبیبي اومحمدسعیدحبیبي (مشهورپه لالا) په باب مخکي ورغبدو۔ دریم زوی یې محمدشریف حبیبي وچي په کندهارکي د (مولانامحمدشریف) په نامه خلکوپېژاند . دپښتوژبي نقادلیکوال واوکله کله یې نظم هم کیښ . پرفارسي سربېره په عربي اردواوانګرېزي ژبو پوهېدی . پرخصوصي تحصیلاتوسربېره یې دجراحی اوطب کورسونه ویلي و ۔ په دارالمعلمین کي یې هم زده کړي سرته رسولي وې اوترفارغېدووروسته یې دښوونکي په توګه ۱۲ کاله خدمت کړی و. دکندهارادبي انجمن سرګرمه غړی واوکله چي علامه عبدالحی حبیبي مرحوم دکندهارطلوع افغان په بشپړه توګه پښتوکړ .. اروابنادمحمدشریف حبیبي یې له همکارانوڅخه و. له طلوع افغان اوپه مجموع کي دکندهارله مطبوعاتوسره دمولاناهمکاري همېشنی وه . خورااوږدي مقالي اومفصل مضمونونه یې ورته لیکل.

مولانامحمدشریف حبیبي دهیوادپه درددردمن لیکوال و د هیوادوالوپرنېستمنه ورخ یې زړه خوږېدی خودهغوناوړو عادتونو ۔ ناپوهیوبه کله کله دعصبانیت تردرجي درداوه . په ظریفه لهجه یې توندي انتقادي خبري کولې. مولانامحمدشریف حبیبي په ژوندکي تل پرمخ وهل سوی و اودخلکوبې قدرۍ ډېرخورولی و. لیکنویې زیاتره انتقادي اړخ درلود.

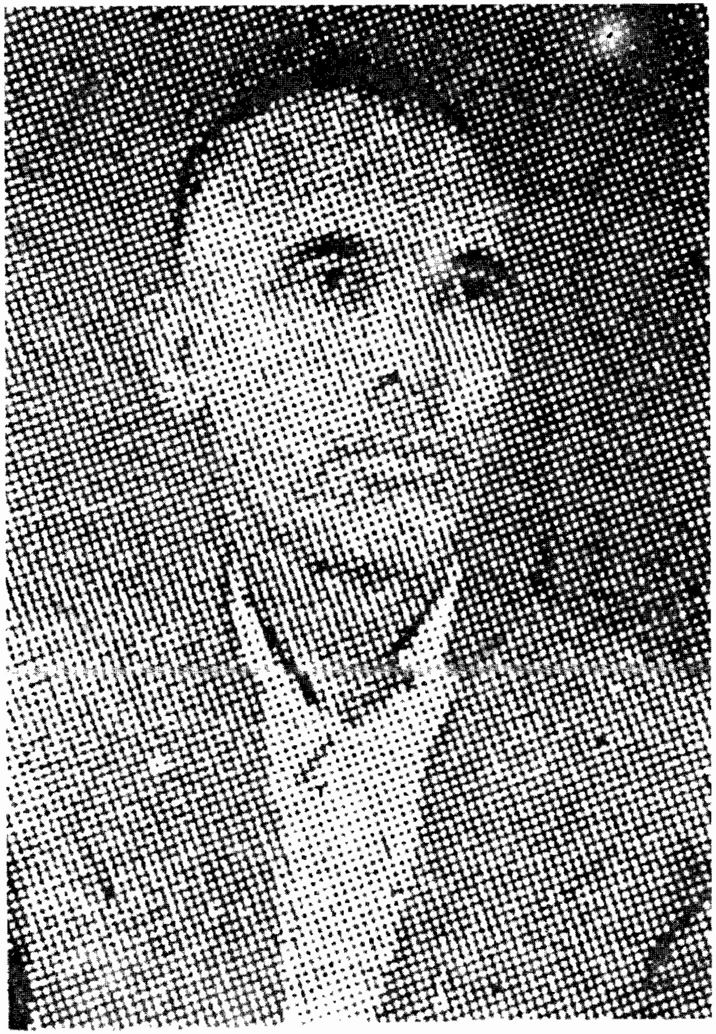

اروابناد مولانامحمد شریف حبیبي

مولانامستقل آثارهم کښلي ووچي نومونه يې په دې ډول دي :

۱ ـ اوسني سرمايه داران

۲ ـ خواص اوعوام

۳ ـ اجتماعي ږغ

۴ ـ آس نامه (۱)

دمولانامحمدشريف ظرافتونه په کندهارکي ډېرعام سوي اودمعاصرينودخولې وردگرزېدلي دي. کله چي په هيوادکي ددوهمې ديموکراسۍ دراتګ په وخت کي دوخت صدراعظم دوکتورمحمديوسف کندهارته په دوره راغلی و (   ) اوپه هيوادکي يې داساسي قانون اوديموکراسۍ په باب دخپل حکومت پيغام خلکوته رساوه ، دکندهارځينوخلکوله مولاناڅخه وغوښتل چي په دغه رازديموکراتيکه فضاکي ملت ته خپل پيغام ورسوي . وايي دی پرېوه ډېره ودرېد (لکه رشتياچي يې ملت مخاطب وي) اوپه لوړآوازيې وويل" اې ... ملته ! سپی آينده درته ګوري ."

دمولانادغه وجيزه وشمه خبره په کندهارکي دومره عامه سوې ده چي عوام اوخواص يې دواړه په خبروکي دوجيزې په توګه کاروي .

مولانا محمدشريف حبيبي ټول ژوندپه تجرد کي تېرکړ او واده يې ونکړ . دژوند په وروستيوشپو کي دکندهارښاردهرات دروازې چوك ته نږدې په يوه کوټه کي اوسېدی . په ۱۳۴۹ ش کال په کندهار کي مړ سو. د ښخولوسرښته او لګښت يې ښاغلي

---

(۱) په دغوآثاروکي"اوسنی سرمايه داران" او"آس نامه" ماهغه وخت وليدل چي نومړی مرحوم دکندهارپه کلاڅفصيل کي دمولوي عبدالواسع اخندزاده په مسجدکي اروابنادمولوي محمدامين خوګياني ته دکتلوله پاره راوړی و. مرحوم خوګيانی په دغه وخت کي له کابله ، کندهارته راغلی و .

عبدالرحیم هاتف پر غاړه واخیستله . جنازه یې خواره بوښکې وه او لکه په ژوند چي دزمانې ناخوالو پرمخ وهلی و ، مړینه یې هم دیوه بېوزله دانشمند مړینه وه . د ژوند ټول مایملك یې دلرګو یو صندوق و چي په هغه کي دده خپل لیکلي آثار او کاغذونه او یو شمبر تسبیح خوندي وې . داصندوق دکندهاردعالي دارالمعلمین دهماغه وخت مدیر ښاغلي احمدزي واخیست .(۱) وړاندي مي وویل چي مولانا حبیبي د طلوع افغان همکار و . په دغه اخبار کي یې خورا ډېري لیکني خپرې سوي دي چي ماته اوس میسري نه دي نود لیکني نمونه به یې له اوسني لیکوال څخه رانقل کړم

کونډه

دڅورلسمي سپوږمۍ رڼاشاوخواته خپره وه . دآسمان په لمن کي دسپوږمۍ پلوشوکوچني ستوري نهام کړي وو.خوغټ ستوري لکه دشلیدلي غاړګۍ مرغلري لري اونژدې برېښېدل ...دلوی سیندپورته خواته داوبوډم دسپوږمۍ په پاکه رڼاکي یوه روڼه سطحه تشکیله کړې وه اوچیري چي دساحل له لوړوځنډوڅخه توري سایې رالوېدلي وې نودطبیعت داتابلویې ډېره رنګینه کړې وه.

دسیند راسته اړخ ته چي دګڼوونواوخاشوډك ځنګل مخ پرکښته غزېدلی و کله چي به د نازك بادڅپه څني وموښته ددرختوپه پاڼوکي به نری نری شورشورشروع سو. دسیندپرټوله شاوخوایوه درنه آرامي اوچوپتیاخپره وه ، یواځي هغوښورانده سایوبه په دې بېده صحنه کي حرکت راوستی چي دځنګله له درختوڅخه پرمڅکه

---

(۱) ښاغلی احمدزی د دوکتورمحمود حبیبي له خسرګنی څخه دئ .

رالوېدلي وې اود بادپه نریوڅپوکي ښورېدلې.

دسپوږمۍ رڼااوپه اوبوکي دهغې انعکاس شاوخواټوله روښانه کړې وه هلته دلرې ځایه دسیندپرغاړه یوه سایه په حرکت کي وه . داسایه به دپستوریکوپرمخ کله ښه ښکاره سوه اوکله به له نظره ورکه سوه ، لږوخت نه وتېرسوی چي دې سایې په چابك حرکت شروع وکړه اوکله چي دځنګله خواته نژدې سوه پریوه کږه لارروڅرخېده اودتورځنګله په ځېټه کي ورکه سوه .

هغه سایې چي په دې آرامه صحنه کي ښورراوستلی ودیوې خواني ښځي وه چي توربوړنی یې پرځان پېچلی و.ددې غېږډکه وه اوتربغل لاندي یې یوه کوچنۍ نجلۍ هم له ځانه سره بېوله . داښځه ځنګله ته په ډېره وارخطایي ننوتله . هلته په ځنګله کي چي پرمځکه ددرختواوپاڼوله پیوست څخه روڼارالوېدلې وه د بادله څپوڅخه داسي په رېږد وه لکه دهغې خواني ښځي زړه . ددې زړه آرام نه کاوه اوددرختوپه تیاره کي دهرهغه ځای په لټون کي وه چي رڼابه نه وه ورلوېدلې . داچي به دهري پلني درختي شاته ودرېده اودکوم پیوست څخه به یې دسیند پرغاړه لویه لارولیدله نوبیابه یې زړه په ټکان سواومخ په وړاندي به ولاړه اوپه یوبل ډېرتیاره ځای کي به یې ځان غلی کړ. دې به له ډېري بیري څخه خپل توربوړنی ژرژرپرځان راوپېچی اوکله کله به یې سترګي هم پټې کړې . دې خپل ګامونه ورووړو پوړته کول اوکله چي به یې ترپښولاندي دوچوپاڼودمیده کېدوآوازپورته سونوژربه ودرېدله اوبل پل به یې په آرامه پرمځکه کښېښود ، هغه وخت چي داسرګردانه ښځه دتیارې په منځ کي یوې لویې پډې ته ورسېدله نودهغې په تنه

پوري داسي وموښتله لکه په هغه درخته پوري چي کومه زخه راشنه سوې وي . ددې په غیږکي چي یوښایسته کوچنی هغه هم داسي آرام ولکه دخپلي مورله اضطراب څخه چي خبرو. دی به آرام وخوکله چي به یې دمورپلودده پرسترګوولوېد نوناآرامي به یې کوله خوکله چي به یې مخ ورلځ کړ نودوې ښایستې سترګي به یې په غالبانوکي ګرزېدې اوهرکله چي به دپاڼوله منځ څخه دسپوږمی کومه پلوشه پربرابره سوه شنه خوله دخندابه ورته ولاړ، اوکله کله به یې داسي ورواخیست چي کوچنی سربه یې هم ورسره ښوروواه .ددې ترچپه بغل لاندي چي کوچنی نجلې ولاړه وه هغې هم څه نه ویل ، یواریوار‌به یې مخکي ته وکتل اوبیابه یې سرورهیسته کړاودمورمخ ته به یې وکتل، ځوانه ښځه ربړېدېدله اوآرام یې نه درلوداوهره پلابه یې کوچنی نجلې کښېکښله او ورته و به یې ویل "ملالي! الله په بلادي مرګ سه ، آرامه ودرېږه مه ښوره " کوچنی معصومي نجلی به پرمورلاس راوګرزاوه اوپه کوچنی آوازبه یې ورته وویل "ادې! ډېره ډېره ښورې . هه آ ، هه آ اوس خوته ښورې . ګوره ستاپوړنی څرنګه ښوري" ځواني ښځي په ډېره وارخطایي ددرختوله پیوست څخه لویي لاري ته سترګي نیولي وې. اویواربه یې ورووروداسي آوازترخولې ووتی :

" الله ته خوموویني !اه و، خدایه په څه ګناه دي نیولي یو، خدایه زه که ګناکاره یم ته ددې مومنانوروی ته وګوره . خدایه مورخوهیڅوك نه لرې. اوه..." دامهال چي به کوچنی نجلی دمورخبروته غوږنیولی و، په آرامي به یې پرهغې لاس راوګرځاوه اومخي ته به دې ودرېده اوپه کوچنی ژبه به یې ورته وویل "ادې زه

داسي ببلېزم (ببربېږم) " موربه یې ژرلاس پرراوګرځاوه اوپه ځان پوري به یې ټینګه زږه اوورته وبه یې ویل "ملالي! بلادي واخلم، خودادی زه درسره یم . اوس دستي د مامك کره ځو. هلته به بس شیدې اوغوړي وخورواوبیابه کراره بیده سې. ښه، ږغ مه لره ، بشردي جارسم" کوچنی نجلی به دامهال سترګي دمورخولې ته نیولي وې اوپه کراره به یې اړخ ته راغله اوداسي به یې ورته وویل "شه دی، ادې شه " ته نوهم مه شوره (ښوره)! کاکودي خدای مل (مړ) کی. شه ادې چي کاکومل(مړ) شي موژ(موږ) به بیاکول (کور) ته لال(ولاړ) شو."

دکوچنی نجلی کوچنیوخبرودمورستونی له ژړاڅخه وپړساوه خودبېري څخه یې ترخولې ږغ ونه وت.

د پنډواوزریودرختوله پیوست څخه ځواني ښځي هرآن دسیندپرغاړه لاره څارله ، دامهال له لیري څخه ددوکسوتېزي تیزي خبري دبادپه څپوکي ددې غوږوته راورسېدې. دلویي پلې شاته ولاړه ښځي دزړه ټپ ټپ په توفان کښېوت اوازبستی (۱) چه له وارخطایي څخه یې خوله وچه سوې وه دوچ ستوني څخه یې بې اختیاره غړچ غړچ شروع سو.

هغه خبري چي بادرارسولې وي دهغودووکسو وې چي دسیندپرغاړه پرلویه لارپه دې پسي راروان وه.

کله چي ښه رانژدې سول بیاترهغوچي آوازیې ورکېدی دځواني ښځي غوږوته داخبري ورسېدلی.

---

(۱) ازبستی ازبسکه (پارسي)

ـ ښه! سالو! (۱) ولاړه خوالله که سي .

ـ هو، چيري تلی سي ، کوم ځای لري؟

... "سالو! زمادايوه خبره په ټينګه ومنه چي زه ترڅان تېرېږم خوترخپلي کونډي تېرېدای نسم .. " ته ووايه زماغيرت به څرنګه دامني چي زمادوروپرکونډه دبل ښپه واوري. په مرګ بندنه يم دچاپرواهم نه لرم، خپله مي کونډه ده اوخپل مي يتيمان دي.هو! پرميراث به يې اووه وغزوم . دقاضي اوحاکم په لارمي هم حق دئ اودموك(رشوت) پرڅای چي څان ګرووم هم حاضريم "په يوه پنډه خندا" ښه نوسالوته ووايه چي دابه نوڅوك زمادپنجې وباسي . اوکه ترې هم تېره سي نوداسي خبري په څودانوکارتوسوښه فيصله کيږي. باوروکه سالولالا! چه پرخپله کونډه اوميراث به ډېرسرونه ترخاورولاندي کوم.

دامي فيصله ده اوپرېږدم يې هم نه. نوچيري به ولاړه سي . وروړلري! هاورور... هغه پخپله دحبيب الله خان دغلاپل پرختلی اوپه کلي کي يې ملااوبازواکاکشف الحال ورخراب کړی دئ سباوبل سباپه لوټکه اختته کيږي والله که يې خورته پام لاسي. نودابه څرنګه زماڅخه خلاصه سي ؟

(دکتاب پای)

---

(۱) ښتانه « صالح » ته د اسم تصغير په ښه « سالو » وايي .

اخځونه

۱ ـ خپل ـ هارون ـ آفريده های مهجور علامه حبيبی ـ کابل ـ ۱۳۶۷ ش

۲ ـ دزرغوني ياد ـ ومقالو مجموعه ـ کابل ـ ۱۳۶۲ ش

۳ ـ روهي ـ کانديد اکادميسن محمد صديق ـ د پښتو ادبياتو تاريخ ـ معاصره دوره ـ پېښور ـ ۱۹۹۹ م

۴ ـ ظفر کاکاخېل ـ سيدبهادرشاه ـ پښتانه دتاريخ په رڼاکښې ـ پېښور ـ ۱۹۶۵ م

۵ ـ غبار ـ ميرغلام محمد ـ افغانستان درمسيرتاريخ ـ چاپ ۱۳۶۶ ش

۶ ـ خلمی ـ محمد ولی ـ دکندهارمشاهير ـ ۱۳۶۸ ش

۷ ـ وکيلی ـ عزيزالدين ـ تيمورشاه درانی ـ کابل ـ ۱۳۴۶ ش

۸ ـ وکيلی ـ عزيزالدين ـ تاريخ خرقهٔ شريفهٔ قندهار ـ کابل ـ ۱۳۶۷ ش

۹ ـ پښتانه شعراء ـ لومړی ټوك ـ دوهم چاپ ـ پښتوادبي مرکزپاکستان ـ ۱۹۸۴ م

۱۰ ـ دحاجي جمعه بارګزي ديوان ـ کابل ـ ۱۳۶۰ ش

۱۱ ـ ديوان جناب طرزی صاحب ـ سردارغلام محمد خان طرزی ـ ۱۳۰۹ ق

۱۲ ـ آريانامجله ـ دحوت ګڼه ـ کابل ـ ۱۳۴۵ ش

۱۳ .... هروی ... محمد وزیر ... یادی ازدانشمند مورخ نامور افغانستان مرحوم پوهاندعبدالحی حبیبی قندهاری ـ کاناډا ـ ۲۰۰۱ م
۱۴ ـ مزارات هرات ـ تصحیح ، مقابله ، حواشي و تعلیقات از فکری سلجوقی ـ کابل ـ ۱۳۴۶ ش
۱۵ ـ غیاث اللغات ـ چاپ تهران ـ ۱۳۶۳ ش
۱۶ ـ لمر ـ جریده ـ شماره ۱۹ ـ سال دوم ـ کانادا ـ ۲۰۰۱ م
۱۷ ـ دهخدا ـ لغتنامه ـ چاپ تهران
۱۸ ـ افغان ـ ملاعبدالباقی ـ تهذیب الواجبات ـ ۱۳۶۶ ش
۱۹ ـ هوتك ـ محمد معصوم ـ ویاړونه میوندونه ـ په « میوند د افغانستان تاریخي خلې » کې چاپ .
۲۰ ـ منهاج العابدین ـ دعلامه حبر اخوندزاده ـ لاهور ـ ۱۳۴۰ ق
۲۱ ـ پښتانه شعراء ـ دوهم ټوك ـ کابل ـ ۱۳۲۱ ش
۲۲ ـ زلمی ـ هیوادمل ـ فرهنگ زبان وادبیات پښتو ـ لومړی ټوك ـ ۱۳۵۶ ش
۲۳ .... مجموعهٔ اسناد و مدارك چاپ ناشده دربارهٔ سیدجمال الدین مشهوربافغانی ـ تهران ـ ۱۳۴۲ ش
۲۴ ـ افغان یاد ـ دمقالو مجموعه ـ کابل ـ ۱۳۶۰ ش
۲۵ ـ هوتك ـ محمدمعصوم ـ پوخ کاڼی ـ کاناډا ـ
۲۶ ـ تاج التواریخ ـ دبمبی چاپ ـ ۱۹۰۴ م
۲۷ ـ فرانك ـ مارتین ـ Under The Abslute Amir ـ ۱۹۰۷ م
۲۸ ـ حبیبي ـ عبدالحی ـ دمیافقیرالله پېژندلیك ـ کابل ـ ۱۳۵۹ ش
۲۹ ـ هوتك ـ مولوي صالح محمد ـ پاشلي ویناوي ـ ۱۳۶۹ ش

۳۰ ـ حبیبي ـ عبدالحی ـ جنبش مشروطیت درافغانستان ـ ۱۳۷۷ ش
۳۱ ـ فهرست نسخ خطی ارشیف ملی افغانستان ـ کابل ـ ۱۳۶۳ ش
۳۲ ـ سراج الاخبار ـ پنځم کال ـ لومړی ګڼه ـ ۱۲۹۴ ش
۳۳ ... افغاني شمله ... دمقالو مجموعه ... د ډاکټر طارق رشاد راټولونه ـ ۱۳۷۹ ش
۳۴ ـ پښتو پښتو قاموس ـ دافغانستان دعلوموااکاډیمي ـ کابل ـ ۱۳۶۱ ش
۳۵ ـ معجم المفهرس ـ محسن بیدارفر ـ انتشارات بیدار ـ قم ـ ۱۳۶۶ ش
۳۶ ـ رویداد لویه جرګهٔ دارالسلطنهٔ کابل ـ ۱۳۰۳ ش
۳۷ ـ طلوع افغان ـ اتم کال ـ اتمه ګڼه
۳۸ ـ فرهنگ ـ میرمحمدصدیق ـ افغانستان درپنج قرن اخیر ـ ۱۳۷۳ ش
۳۹ ـ بینوا ـ عبدالروف ـ اوسني لیکوال ـ دریم ټوك
۴۰ ـ رفیع ـ حبیب الله ـ پښتو پانګه ـ لومړی ټوك ـ ۱۳۵۴ ش
۴۱ ـ رفیع ـ حبیب الله ـ پښتو پانګه ـ دوهم ټوك ـ ۱۳۵۶ ش ـ کابل
۴۲ ـ رفیع ـ حبیب الله ـ پښتو خپروني ـ لومړی ټوك ـ ۱۳۵۶ ش
۴۳ ـ هلالي ـ دکتورعبدالحکیم ـ پښتوقاموس لیکنه ـ **کابل** ـ ۱۳۵۴ ش
۴۴ ـ ژوندون مجله ـ داسد ، سنبلي ګڼه ـ ۱۳۶۱ ش
۴۵ ـ شیرانی ـ محمود خان ـ **چهار مقاله برفردوسي وشاهنامه** ـ دپوهاند عبدالحي حبیبي زباړه ـ **کابل ـ ۱۳۵۵ ش**

۴۶ ـ داستاد یاد ـ دمقالومجموعه ـ کابل ـ ۱۳۶۴ ش
۴۷ ـ پته خزانه ـ عکسي چاپ ـ کابل ـ ۱۳۵۴ ش